

Rozwinięta konceptualizacja „kapitalizmu patchworkowego”. W odpowiedzi dyskutantom

Juliusz Gardawski*

Abstrakt

Niniejszy artykuł poświęcony jest „Rozwiniętej Konceptualizacji” kapitalizmu patchworkowego (dalej będziemy używali także skrótu KP). Stanowi ona trzeci krok w pracach nad metodologicznym aspektem KP. Pierwszym krokiem było opracowanie konceptualizacji, na podstawie której przeprowadzono badania opublikowane w książce pod redakcją Ryszarda Rapackiego [Rapacki (red.) 2019a]. Jest ona określana terminem „Konceptualizacja I”. Jakościowo nowym krokiem było opracowanie drugiej konceptualizacji przez Juliusza Gardawskiego i Ryszarda Rapackiego [2021], którą będziemy określać terminem „Konceptualizacja II”. Podczas gdy „Konceptualizacja I” była ugruntowana głównie w Nowej Ekonomii Instytucjonalnej, porównawczej ekonomii politycznej i naukach pokrewnych, to Konceptualizacja II, zawierając nadal perspektywę ekonomiczną i instytucjonalną, była częściowo ugruntowana w dorobku Nowej Socjologii Ekonomicznej i podejść związanych z nurtem kulturowym w naukach społecznych. Konceptualizacja II została poddana ocenie ekonomistów i socjologów. Ich uwagi miały wpływ na opracowanie kolejnej konceptualizacji, podobnie jak wyniki nowych analiz Juliusza Gardawskiego, przeprowadzonych przy współpracy Ryszarda Rapackiego. Prace te stały się podstawą trzeciej wersji konceptualizacji,

* Szkoła Główna Handlowa w Warszawie (professor emeritus), e-mail: jgarda@sgh.waw.pl, <https://orcid.org/0000-0001-9252-0756>

którą określamy terminem „Konceptualizacja Rozszerzona”. Podkreślenia wymaga, że nie jest ona nowa w znaczeniu jakościowym w stosunku do Konceptualizacji II, jednak rozszerza ją istotnie.

Słowa kluczowe: różnorodność kapitalizmu, Europa Środkowa i Wschodnia, typ idealny, kapitalizm patchworkowy, konceptualizacja I, konceptualizacja II, konceptualizacja rozszerzona

Kody klasyfikacji JEL: P16, Z13, P26, P51, P52

1. Wstęp

Niniejsze wydanie WFES jest poświęcone rozwiniętej konceptualizacji *kapitalizmu patchworkowego* (dalej będziemy używali także skrótu KP) [Gardawski, Rapacki 2021], w czym w dużym stopniu pomocne były krytyczne artykuły Krzysztofa Jasieckiego, Wiesława Gumuły i Jacka Sroki, zamieszczone w tym wydaniu WFES, a także artykuły Adama Czerniaka, Piotra Maszczyka i Marka Garbicza, zawarte w następnym wydaniu WFES (26). Na marginesie konceptualizacji warto dodać, że debaty na temat patchworkowego charakteru kapitalizmu rodzącego się w Polsce i innych krajach regionu zainicjował zespół ekonomistów ze Szkoły Głównej Handlowej w Warszawie (SGH) pod przewodnictwem Ryszarda Rapackiego, do którego dołączyli socjologowie ekonomiczni z SGH (Juliusz Gardawski i Rafał Towalski) już w 2015 roku. To właśnie wtedy pojawił się termin „kapitalizm patchworkowy”, zaproponowany przez Ryszarda Rapackiego w dyskusji z Juliuszem Gardawskim. W 2017 roku zespół opracował koncepcję publikacji zatytułowanej *The Emerging Patchwork Capitalism in Central and Eastern Europe*. Ostatecznie publikacja o podobnym tytule ukazała się w 2019 roku nakładem wydawnictwa Routledge pt. *Diversity of Patchwork Capitalism in Central and Eastern Europe* [Rapacki (red.) 2019a]. W tym samym roku Polskie Towarzystwo Ekonomiczne (PTE) opublikowało polskie wydanie pt. *Kapitalizm patchworkowy w Polsce i krajach Europy Środkowo-Wschodniej*. Niniejszy numer zawiera „Rozszerzoną Konceptualizację” kapitalizmu patchworkowego. Stanowi ona trzeci etap prac nad metodologicznym aspektem kapitalizmu patchworkowego. Pierwszym etapem była konceptualizacja, która stała się podstawą badań opublikowanych w wyżej wymienionych książkach pod redakcją Ryszarda Rapackiego w 2019 roku. Jest ona określana jako „Konceptualizacja I”. Kolejnym krokiem było opracowanie drugiej konceptualizacji autorstwa Juliusza Gardawskiego i Ryszarda Rapackiego [2021], którą będziemy nazywać „Konceptualizacją II”. Podczas gdy „Konceptualizacja I” opierała się przede wszystkim na Nowej Ekonomii Instytucjonalnej, porównawczej ekonomii politycznej i dyscyplinach pokrewnych,

Konceptualizacja II, choć nadal uwzględniała perspektywy ekonomiczne i instytucjonalne, była częściowo oparta na pracach Nowej Socjologii Ekonomicznej oraz podejściach kulturowych w naukach społecznych. Konceptualizacja II została poddana ocenie przez ekonomistów i socjologów. Ich komentarze, a także wyniki nowych analiz Juliusza Gardawskiego, przeprowadzonych we współpracy z Ryszardem Rapackim, wpłynęły na rozwój konceptualizacji prezentowanej w tym numerze WFES, którą nazywamy „Konceptualizacją Rozszerzoną”. Należy podkreślić, że nie jest ona jakościowo nowa w porównaniu z Konceptualizacją II, ale ją pogłębia.

Artykuł ma następującą strukturę. Poza niniejszym wstępem, składa się z pięciu rozdziałów. Rozdział 2 odnosi się do wspomnianych komentarzy, w szczególności autorstwa Krzysztofa Jasieckiego, Wiesława Gumuły i Jacka Sroki. Rozważa się w nim problem przerwania ciągłości między Konceptualizacją I a Konceptualizacją II. Rozdział rozpoczyna się od omówienia Konceptualizacji I, w tym od jakościowej różnicy między Konceptualizacjami I i II. Następnie charakteryzowana jest specyfika Konceptualizacji II, szczegółowe różnice między Konceptualizacjami I i II, następnie przedstawione są uwagi na temat metody typów idealnych w marksistowskiej ekonomii i historii.

Rozdział 3 poświęcony jest przesłankom opracowania Konceptualizacji Rozszerzonej i inspiracjom teoretycznym wpływającym na to rozszerzenie.

Rozdział 4 omawia Konceptualizację Rozszerzoną: jej historyczne dziedzictwo, specyficzną sekwencję dwóch kolejnych elit rządzących KP (elity przełomu i elity adaptacji) oraz rolę kapitału zagranicznego.

Rozdział 5 przedstawia typ idealny Konceptualizacji Rozszerzonej.

Rozdział 6 omawia z jednej strony konkurencyjne przewagi KP, a z drugiej – jego deficyty i ryzyko przekształcenia się w autorytarny kapitalizm.

2. Problem przerwania ciągłości między konceptualizacją I i II „kapitalizmu patchworkowego”

W części wstępnej swojego artykułu Krzysztof Jasiecki [2022] zastanawiał się nad zaletami i ograniczeniami naszej konceptualizacji w perspektywie porównawczej, zestawiając konceptualizację KP z artykułu z 2021 roku [Gardawski, Rapacki 2021] (Konceptualizacja II), z „wcześniejszymi publikacjami autorów”, tj. z konceptualizacją z prac z roku 2019 [Rapacki (red.) 2019a i 2019b] (Konceptualizacja I).

W odniesieniu do Konceptualizacji II Jasiecki zakładał, że jest ona „modyfikacją interpretacji kategorii «kapitalizmu patchworkowego» (czyli Konceptualizacją I – J.G.)”. Chcemy jednak wyraźnie podkreślić, że naszą intencją w trakcie opracowywania Konceptualizacji II było stworzenie ram pojęciowych istotnie rozszerzonych w porównaniu z Konceptualizacją I. Konceptualizacja I kładła główny nacisk na Nową Ekonomię Instytucjonalną i teorię racjonalnego wyboru, była ona oparta na analizie typów „przeciętnych czy empiryczno-statystycznych” według metodologii Maxa Webera [2002: 16], a więc bliskich generalizacji empirycznej, natomiast Konceptualizacja II odwoływała się do metody typów idealnych Webera. W pracach nad Konceptualizacją II nadal czerpaliśmy z osiągnięć Nowej Ekonomii Instytucjonalnej, ale w większym stopniu niż przy Konceptualizacji I korzystaliśmy także z inspiracji dostarczanych przez Porównawczą Ekonomię Polityczną i wchodzące w jej skład typologie kapitalizmu [Pontusson, Baccaro 2020], Socjologię Ekonomiczną (zarówno klasyczną, jak i „Nową”) oraz Instytucjonalizm Historyczny. Konceptualizacja I była głównie zorientowana na opis istniejącego porządku społeczno-gospodarczego, zaś Konceptualizacja II – przede wszystkim na jego zrozumienie. Konceptualizacja I odwoływała się do koncepcji Diversity of Capitalism Bruno Amable’a, podczas gdy Konceptualizacja II nawiązywała do koncepcji Varieties of Capitalism Petera Halla i Davida Soskice’a. Naszym celem przy tworzeniu Konceptualizacji II nie była więc kontynuacja wcześniej stosowanej metody, lecz jej jakościowe rozszerzenie, chociaż nawiązywaliśmy do niektórych empirycznych wyników analiz przeprowadzonych zgodnie z Konceptualizacją I. Z kolei trzeci krok, czyli Konceptualizacja Rozszerzona, której będzie poświęcona dalsza część artykułu, była pod niektórymi względami rozwinięciem Konceptualizacji II, jednak z pewnymi modyfikacjami, dotyczącymi między innymi metody punktualizmu oraz roli władzy i instytucji państwa. Podkreślamy, że w przypadku Konceptualizacji Rozszerzonej nie pojawiła się zmiana jakościowa.

Dobitnie różnicę metodologiczną między Konceptualizacjami I i II ukażemy, odwołując się do kryteriów klasyfikacyjnych, przyjętych przez Annę Grosman, Piotra Kozarzewskiego i Ilję Okhmatovskiyego. Wskazywali oni, że „ważne jest rozróżnienie między zastosowaniem podejścia jakościowego (holistycznego, opisowego) a podejścia ilościowego (z numerycznymi wskaźnikami ekonomicznymi używanymi dla każdego kraju w celu obliczenia wyniku, który określa kategorię, do której ten kraj zostanie przypisany)”. Jak piszą cytowani autorzy, „badania skupiające się wyłącznie na krajach Europy Środkowo-Wschodniej zazwyczaj opierają się na holistycznym opisie jakościowym tych gospodarek, aby sklasyfikować je jako reprezentujące określony typ kapitalizmu (...). Badania próbujące sklasyfikować kapitalistyczne syste-

my gospodarcze nie tylko w regionie Europy Środkowo-Wschodniej, ale na całym świecie, zazwyczaj przyjmują podejście ilościowe (...)”. Autorzy wymieniają ponadto różnice między podejściem statycznym a dynamicznym: „[b]adania, które przyjmują podejście statyczne, albo ignorują możliwą ewolucję systemów gospodarczych w czasie, albo wyraźnie stwierdzają, że robią migawki sytuacji w określonych punktach w czasie” [Grosman et al. 2002: 3]. W przypadku podejścia dynamicznego badania wymienionych autorów opisały zmiany w kategoryzacji niektórych gospodarek Europy Środkowo-Wschodniej, które odzwierciedlają, w jaki sposób ewoluowała orientacja polityczna i organizacja tych gospodarek.

Warto w tym kontekście wskazać, że o ile nasze badania, zgodne z Konceptualizacją I, miały charakter ilościowy, o tyle opracowanie typu idealnego kapitalizmu patchworkowego, związane z Konceptualizacjami II i Konceptualizacją Rozszerzoną, ma charakter jakościowy.

Krzysztof Jasiecki, podkreślając wartość naszych odniesień do aktualnych w literaturze badań („przedstawiony tekst zawiera bardzo dobry przegląd literatury teoretycznej i empirycznej dotyczącej kapitalizmu postkomunistycznego wraz z obszerną, kompetentnie dobraną bibliografią”), zwraca uwagę na „oryginalny podział referowanych koncepcji na trzy grupy”: pierwszą, posługującą się standardowymi ramami odniesienia, głównie *Varieties of Capitalism – VoC* [Hall, Soskice 2001] (dodamy, że w tej kategorii mieści się także *Diversity of Capitalism – DoC* [Amable 2003]), drugą, stosującą podejście VoC, lecz z pewnymi modyfikacjami, oraz trzecią, korzystającą z podejść oryginalnych (niestandardowych). Jasiecki notuje wprawdzie uwagi poczynione przez autorów, dotyczące „definiowania i zastosowania Weberowskiej metody typu idealnego w odniesieniu do wybranych, kluczowych cech kapitalizmu w państwach EŚW”, lecz pozostawia tę uwagę bez komentarza, chociaż to właśnie zastosowanie Weberowskiej metody spowodowało zasadniczą różnicę metodologiczną między holistyczną Konceptualizacją II a ilościową Konceptualizacją I.

W kolejnym kroku analizy Konceptualizacji II Jasiecki przyjął w trybie warunkowym, że „być może owo zaniechanie (rezygnacja z koncepcji Amable’a jako punktu odniesienia – J.G.) motywowane jest ewolucją ich teoretycznych identyfikacji, artykułowaną w nowej konceptualizacji «kapitalizmu patchworkowego»”. Zaznacza także, że autorzy w książce pod redakcją Rapackiego z 2019 roku „podjęli próbę emancypacji metodologicznej i zastosowania własnego podejścia oraz metod analizy”. W tym kontekście Jasiecki wymienia przyczyny, dla których, jego zdaniem, poszukiwaliśmy nowych narzędzi, mianowicie „dużą zmienność polityczną i niestabilność instytucjonalną”, do interpretacji których brak „odpowiednich narzędzi w większości schematów teoretycznych ekonomii głównego nurtu, ale także w narzędziowni nowej

ekonomii instytucjonalnej”. Zgadzać się z takim odczytaniem naszych intencji dodamy, że odwołanie się do inspiracji socjologicznych oraz metody typu idealnego było, z jednej strony, wynikiem dużego zróżnicowania procesów ewolucji społeczeństw Europy Środkowo-Wschodniej przy jednoczesnej obecności ważnych wątków inwariantowych, zaś z drugiej strony było spowodowane dążeniem do zrozumienia procesu powstawania i charakteru KP, co umykało Konceptualizacji I, ilościowej (o czym piszemy dalej). Tak więc, skorzystanie z metody typu idealnego brało się z chęci wydobywania pewnych inwariantowych cech procesu kształtowania porządku kapitalistycznego w części krajów EŚW, na które natrafialiśmy już w trakcie badań empirycznych, opartych na Konceptualizacji I, a opisanych w publikacjach Rapackiego [(red.) 2019a i 2019b], a także Gardawskiego i Towalskiego [2019]. Uprzedzając dalszy tok analiz, podkreślimy już obecnie specyfikę polskich elit reformatorskich (zwłaszcza „elity przełomu”), która silnie wpływała na działalność reformatorów w innych krajach EŚW [Petrescu 2014].

Otwierając kolejny wątek swojego artykułu, Krzysztof Jasiecki stawia pytanie zasadnicze: „czy wchodzenie w nowe obszary instytucjonalne i otwarcie na inne perspektywy badawcze” są zapowiedzią „daleko idącej rewizji lub zmiany poglądów”, a jeśli tak miałyby być, to „wskazane jest uzasadnienie na ile nowa koncepcja «kapitalizmu patchworkowego» dostarcza lepszego oprzyrządowania narzędziowego do badań nad tą problematyką i w czym się to wyraża”. Jeżeli natomiast nowa konceptualizacja (Konceptualizacja II – J.G.) nie miała być taką rewizją, to Jasiecki wysuwa trzy hipotezy: po pierwsze, może być ona przejawem „niespójności założeń i metodologii pomiędzy kolejnymi konceptualizacjami «kapitalizmu patchworkowego»”, po drugie, może stanowić „jedynie uzupełnienie dotychczasowych typologii kapitalizmu” (tu Jasiecki tworzy konstrukcję pudełkową i pyta z kolei, o jaki „nowy wymiar” miałyby nastąpić rozszerzenie, gdyby hipoteza druga była zweryfikowana pozytywnie) i po trzecie, nowa konceptualizacja może być koncepcją rozwijającą narzędzia teoretyczne, które jednak sami autorzy „krytykują jako nieadekwatne do badania kapitalizmu w EŚW”.

To rozbudowane pytanie jest uzupełnione kolejnym, o „głębsze teoretyczne relacje między wcześniejszą a nową konceptualizacją «kapitalizmu patchworkowego»” (Konceptualizacją I a Konceptualizacją II – J.G.).

Na pierwsze pytanie odpowiadamy twierdząco – proponujemy nową konceptualizację, która opiera się na innych niż na wykorzystanych poprzednio założeniach teoretyczno-metodologicznych, co wiąże się z postawieniem nowego pytania badawczego (o czym poniżej). Skoro tak, to zbędne jest odnoszenie się do przedstawionych przez Jasieckiego hipotez szczegółowych.

Odpowiedź na drugie pytanie, o zasadność stosowania „nowego oprządkowania”, i pytanie pochodne, na czym ono polega oraz jakie ma „głębsze teoretyczne relacje do poprzedniej konceptualizacji”, musi być rozbudowana, wymaga bowiem szczegółowego omówienia Konceptualizacji I, co pozwoli uchwycić specyfikę Konceptualizacji II. Na wstępie jednak podkreślimy, że nowe pytanie badawcze Konceptualizacji II istotnie odbiegło od pytania stawianego przez Konceptualizację I. Tym samym nie pojawiła się teoretyczna ciągłość między Konceptualizacją I a II, chociaż pewne ustalenia, powstałe w ramach Konceptualizacji I, okazały się cenne.

2.1. Charakterystyka Konceptualizacji I kapitalizmu patchworkowego

Obecnie omówimy Konceptualizację I i odpowiadającą jej operacjonalizację badań porządków społeczno-gospodarczych w 11 krajach Europy Środkowo-Wschodniej (EŚW11), która doprowadziła do nadania tym porządkom określenia „kapitalizmu patchworkowego” (choć bez teoretycznego uzasadnienia) i otworzyła drogę do pracy nad Konceptualizacją II, a następnie nad Konceptualizacją Rozszerzoną.

Jak pisaliśmy powyżej, Konceptualizacja I była osadzona w nurcie Nowej Ekonomii Instytucjonalnej i w „międzynarodowych studiach porównawczych nad kapitalizmem” [Rapacki (red.) 2019b: 89], wchodzących w skład Porównawczej Ekonomii Politycznej (PEP), była też pod wieloma względami inspirowana przez koncepcję Bruno Amable’a [2003]. W ramach PEP celem badań było ustalenie, czy pod względem struktury instytucjonalnej badane kraje EŚW11 wykazywały grupowe podobieństwa. Analizy prowadzone w ramach PEP tradycyjnie są skierowane na wykrywanie podobieństw grupowych, pozwalających na wyróżnienie modeli bądź typów kapitalizmu. Trzeba jednak mocno podkreślić, że jest wiele argumentów na rzecz skupienia się na przypadkach krajowych, zwłaszcza gdy przedmiotem analiz są działania krajów na arenie międzynarodowej [Fioretos 2001]. W tym aspekcie pojawia się też głęboka różnica między, z jednej strony, refleksją z zakresu ekonomii politycznej, a z drugiej – z zakresu socjologii ekonomicznej i socjologii politycznej. Te ostatnie akceptują tezę dywergencyjną o różnorodności kapitalizmu, jednak krytykują próby tworzenia typologii i budowania typów idealnych [na przykład: Granovetter 2017: 188 i strony następne; Crouch 1997]. Nie odmawiając zasadności krytyk, wskazujących zazwyczaj daleko idące odmienności poszczególnych przypadków od typów idealnych, uważamy, że zarówno ścieżki ewolucji porządków społeczno-gospodarczych (ekonomii politycznych), jak i statystyczne

podobieństwa uzasadniają zasadność tworzenia typów łączących grupy pokrewnych przypadków krajowych.

Nurt badań typologicznych ma bogatą historię – większość badaczy wymienia dorobek Rudolfa Hilferdinga z wczesnych lat 20. XX wieku jako początek systematycznej refleksji nad synchronicznym zróżnicowaniem porządku kapitalistycznego (refleksja diachroniczna nad etapami ewolucji kapitalizmu rozpoczęła się wcześniej – że wskażemy koncepcję Lenina z 1916 roku, przedstawioną w pracy *Imperializm jako najwyższe stadium kapitalizmu*). Bogaty jest także dorobek prac krytycznych wobec różnych typologii kapitalizmu i samej idei analiz typologicznych. Te złożone zagadnienia pominiemy w tym komentarzu, ograniczając się do skrótowego przedstawienia problematyki. Chcemy też podkreślić, że Krzysztof Jasiecki, do którego uwag odnosimy się obecnie, należy do czołowych badaczy polskiego porządku społeczno-gospodarczego (polskiego kapitalizmu) i kapitalizmu istniejącego w krajach EŚW (w pierwszym rządzie wymienić należy publikacje: Jasiecki [2013] i Jasiecki [(red.) 2020]).

Punktem wyjścia badań typologicznych jest ustalenie kluczowych elementów składowych modeli czy typów kapitalizmu – „domen instytucjonalnych”, „obszarów architektury instytucjonalnej”, „bloków konstrukcyjnych”, „elementów” itp. (w niniejszym tekście będziemy używali terminu „obszar” lub „domena instytucjonalna”). Różne ujęcia teoretyczno-metodologiczne, obecne w nurcie PEP, analizują różne zbiory obszarów i traktują je jako zmienne ilościowe lub jakościowe, a następnie w różny sposób rozstrzygają relacje między nimi (tu pojawia się problem spójności i komplementarności systemów).

Niektóre obszary są wyodrębniane nieomal przez wszystkich autorów typologii porządków społeczno-ekonomicznych (np. „stosunki przemysłowe”, „stosunki pracy”), inne są wprowadzane incydentalnie, odpowiednio do specyfiki pytań badawczych i cech ekonomii politycznych, właściwych analizowanym krajom (np. „rynek mieszkaniowy”: Czerniak [2022]).

Obok odróżnienia perspektywy ilościowej i jakościowej (holistycznej), istnieją inne kryteria klasyfikacyjne. Jak pisali Johnson i Deeg [2006: 33]: „jedna strategia badawcza polega na używaniu typów idealnych, podczas gdy inna to po prostu próba indukcyjnego empirycznego grupowania przypadków”. Cytowani autorzy wskazali koncepcję Amable’a [2003] jako zajmującą pozycję pośrednią („choć używa analizy skupień do identyfikacji grup lub typów kapitalizmu w badanej próbie, to dostarcza też dedukcyjnych teoretycznych argumentów wyjaśniających te skupienia”).

Pod względem struktury ważna jest także obecność bądź brak obszaru czy domeny wiodącej. W teoriach, w których wyróżniany jest taki obszar, najczęściej bywa

nim instytucja państwa lub instytucja przedsiębiorstwa (korporacji). W przypadku dwóch teorii, będących naszym układem odniesienia (VoC Halla i Soskice’a oraz DoC Amable’a), w pierwszej jest nim przedsiębiorstwo, druga nie ma wyróżnionego obszaru. Wynika to m.in. z zastosowania przez Amable’a hierarchicznej i komplementarnej metody konstrukcji modeli kapitalizmu oraz empirycznej metody statystyk wielowymiarowych. Trójka cytowanych powyżej autorów [Grosman, Kozarzewski, Okhmatovskiy 2023] stawia z kolei w centrum relacje państwo-przedsiębiorstwo.

Zatrzymamy się obecnie przy typologii DoC, ze względu na jej znaczenie dla Konceptualizacji I kapitalizmu patchworkowego krajów EŚW11.

Bruno Amable przeprowadził badania dużej grupy krajów w podziale na pięć obszarów instytucjonalnych: konkurencji na rynku produktów, rynku pracy i stosunków przemysłowych, systemu pośrednictwa finansowego, systemu zabezpieczenia społecznego oraz systemu tworzenia wiedzy. W pracach nad problemem badawczym związanym z Konceptualizacją I, kierowany przez Ryszarda Rapackiego zespół uznał, że koncepcja Amable’a pozwalała „uchwycić najważniejsze cechy architektury instytucjonalnej w wybranych, uznanych za najważniejsze i powiązanych ze sobą dziedzinach” [Rapacki (red.) 2019b: 93].

U Amable’a każdy obszar instytucjonalny został poddany analizie czynnikowej (*principal components analysis*) i analizie skupień (*cluster analysis*), w wyniku których zostały każdorazowo uzyskane odpowiednie osie. W rezultacie autor ten zaproponował specyficzne dla każdej z tych osi sub-typologie. Ten różnorodny obraz stał się podstawą typologii wyższego rzędu. Składała się ona z pięciu modeli kapitalizmu: rynkowego, socjaldemokratycznego, kontynentalnego europejskiego, śródziemnomorskiego i azjatyckiego [Amable 2003].

W ramach prac badawczych związanych z Konceptualizacją I nie stosowano analizy czynnikowej na wzór Amable’a, lecz przyjęto kilka kluczowych wyników jego analiz. Uwzględniono w nich m.in. pięć obszarów instytucjonalnych, wyodrębnionych przez tego autora, rozszerzając je o obszar szósty – rynek mieszkaniowy, a także wyselekcjonowano cztery kraje „referencyjne”, które były najbardziej typowymi reprezentantami wskazanych powyżej czterech z pięciu modeli Amable’a (pominięto model azjatycki).

Tak więc, model rynkowy reprezentowała Wielka Brytania, model kontynentalny europejski – Niemcy, model śródziemnomorski – Hiszpania/Włochy, a model socjaldemokratyczny – Szwecja. W przypadku każdego z obszarów na potrzeby analizy wybrano sześć wskaźników, traktowanych jako zmienne ilościowe (nadano także skalę ilościową zmiennym jakościowym). Podzielono je na dwie grupy: trzy wskaźniki „wejściowe” odzwierciedlały najważniejsze cechy konstrukcyjne architektury

instytucjonalnej danego obszaru (można je uznać za zmienne niezależne), zaś trzy wskaźniki „wyjściowe” mierzyły efekty działania instytucji w danym obszarze (zmienne zależne). Na przykład w odniesieniu do obszaru „rynek pracy i stosunki przemysłowe” zmiennymi wejściowymi był poziom uzwiązkowienia, zasięg układów zbiorowych i zakres interwencji państwa (zmienna jakościowa), zaś zmiennymi wyjściowymi – stopa zatrudnienia, udział zatrudnienia czasowego i udział niskich płac [Gardawski, Towalski 2019]. Analizowano dynamikę zmian architektury instytucjonalnej przez porównanie poziomu sześciu wskaźników w poszczególnych obszarach w każdym z 11 krajów, z odpowiednimi ich wielkościami w czterech krajach referencyjnych w dwóch punktach czasowych (lata 2005 i 2014).

Nie wnikając obecnie w wyniki ówczesnych analiz, podkreślimy, że obrazowały one zjawisko powszechnej destabilizacji struktur instytucjonalnych, sugerujące „dużą heterogeniczność i wewnętrzną niespójność kapitalizmu wyłaniającego się w Polsce i w innych krajach EŚW11 (...) W naszym przekonaniu – pisali autorzy – cechy te uzasadniają terminologiczną propozycję, aby istniejący w Polsce i w pozostałych krajach EŚW11 model kapitalizmu określić mianem kapitalizmu patchworkowego” [Rapacki (red.) 2019b: 342]. Podkreślamy, że na etapie badań prowadzonych zgodnie z Konceptualizacją I termin „patchwork” nie miał jeszcze teoretycznego uzasadnienia, a miał bardziej charakter metafory, równorzędnej z terminem „hybryda”. Dodamy, że we wspomnianej publikacji były rozdziały naszego autorstwa (Gardawski, Rapacki), w których zapowiadaliśmy Konceptualizację II.

W Konceptualizacji I zastosowano oryginalną metodę obrazowania odległości między strukturami instytucjonalnymi (sześciokąty podobieństwa) oraz zaawansowaną procedurę statystyczną (*subspace clustering*), która pozwoliła zidentyfikować klastry krajów członkowskich w Unii Europejskiej, a wśród nich wyodrębnić klaster grupujący większość krajów EŚW. Klaster ten był oddalony od klastrów obejmujących kraje Europy Zachodniej, co wskazywało na specyfikę instytucjonalną 11 krajów EŚW. Stało się to jedną z przesłanek późniejszego podjęcia próby teoretycznego opracowania koncepcji kapitalizmu patchworkowego przy wykorzystaniu metody typu idealnego w ramach Konceptualizacji II.

Piotr Maszczyk i Mariusz Próchniak, omawiając metodologiczne założenia Konceptualizacji I, mieli świadomość metaforycznego charakteru kwalifikacji porządków społeczno-ekonomicznych jako „patchworkowych”. Pisali oni: „na potrzeby niniejszego opracowania przyjmujemy, że liczba możliwych rozwiązań instytucjonalnych (odmian/modeli kapitalizmu) współistniejących w Unii Europejskiej jest dana, co oznacza, że porządek instytucjonalny, który nie mieści się w przyjętej przez nas za punkt odniesienia typologii i zawiera elementy z różnych modeli kapitalizmu,

będziemy określać jako «hybrydowy» lub też «patchworkowy». Być może z czasem okaże się, że ten nowy rodzaj architektury instytucjonalnej w którymś z analizowanych przez nas obszarów lub też w skali całej gospodarki okaże się nie tylko trwały, ale i efektywny. Wówczas będzie to stanowiło asumpt do rozszerzenia dotychczasowej typologii o nowy(e) model(e) «idealny(e)». Jednak na tym etapie badań naszym głównym celem jest ocena stopnia podobieństwa (lub jego braku) Polski i pozostałych krajów EŚW11 do każdego z czterech modeli kapitalizmu w Europie Zachodniej (...). Nie było natomiast naszym zamierzeniem na tym etapie rozstrzygnięcie, czy w krajach EŚW11 powstał jeden, odrębny model postkomunistycznego kapitalizmu, czy też może współistnieje tam kilka różnych modeli” [Maszczyk, Próchniak 2019: 95]. Tak więc cytowani autorzy potwierdzali metaforyczne jedynie znaczenie terminu „patchwork” w ramach Konceptualizacji I.

2.2. Czy kapitalizm patchworkowy jest specyficzny dla krajów EŚW?

Deklaracja Piotra Maszczyka i Mariusza Próchniaka odnosi nas do pytania Wiesława Gumuły [2022]: czy patchwork jest specyficzną cechą wybranej grupy krajów EŚW, czy raczej cechą niespecyficzną, przejawiającą się także w innych porządkach społeczno-ekonomicznych i w innych regionach? Gdyby ograniczyć się tylko do Konceptualizacji I i wyników badań z 2019 roku, które były poświęcone porównaniu ilościowych rozkładów zmiennych w zbiorze obszarów składających się na porządki społeczno-gospodarcze krajów EŚW11 i czterech krajów referencyjnych (a więc nie zawierały teoretycznej interpretacji KP), to wątpliwości Wiesława Gumuły byłyby uzasadnione. Gumuła pisał: „wyniki zdają się potwierdzać hipotezę wyjściową dotyczącą patchworkowej istoty kapitalizmu powstałego w Europie Środkowo-Wschodniej pod względem jego heterogeniczności i instytucjonalnej różnorodności jego części składowych. (...) Autorzy, stosując precyzyjne i wielowątkowe narzędzia badawcze, wykazali zatem, że kraje środkowoeuropejskie, posiadają fundamentalne rozwiązania instytucjonalne, które nawiązują jednocześnie do niektórych instytucji charakteryzujących wszystkie typy kapitalizmu zachodnioeuropejskiego. I to jest dobrze przez nich udokumentowany fakt”. Następnie jednak pisał: „nie sądzę, aby to wystarczyło do weryfikacji hipotezy, iż kapitalizm środkowoeuropejski ma patchworkowy charakter (z punktu widzenia definicji patchworku opracowanej przez autorów), a także hipotezy, iż jest to osobliwość z punktu widzenia gospodarek starych krajów UE”. I dalej komentował, że nie jest skłonny traktować wyników analiz empirycznych jako

dowodu na to, „że większość krajów środkowoeuropejskich reprezentuje pewien typ idealny, odmienny od czterech typów idealnych upowszechnionych w krajach Zachodu. Podkreślam – pisał Gumuła – odmienny, ale nie osobliwy. Nie znalazłem w studium wystarczających argumentów na stwierdzenie, że kapitalizm środkowoeuropejski jest patchworkowy, a zachodnioeuropejski nie jest”. Do tego zastrzeżenia Gumuły dodamy, że odnosi je on do prezentacji wyników badań ilościowych, opartych na Konceptualizacji I, natomiast pomija Konceptualizację II, korzystając z metody typu idealnego i wydobywającą charakterystyczne cechy, stanowiące fundament patchworku, przedstawioną w drugiej części recenzowanego przez niego artykułu [Gardawski, Rapacki 2021: 25–63]. Używa terminu „typ idealny” w odniesieniu do charakterystyki czterech krajów referencyjnych, nie bierze jednak pod uwagę, że nie były one typami idealnymi, lecz modelami ilościowymi. Zatrzymamy się przy tej kwestii.

Pisaliśmy, że „[u]nikalne cechy kapitalizmu patchworkowego oznaczają konieczność przyjęcia multidyscyplinarnego podejścia badawczego, wykorzystującego zarówno narzędzia jakościowe, właściwe ekonomii ewolucyjnej, porównawczej ekonomii politycznej, nowej socjologii ekonomicznej, antropologii ekonomicznej i dyscyplinom pokrewnym, jak i metody ilościowe, stosowane w ekonomii głównego nurtu, nowej ekonomii instytucjonalnej i dziedzinach pokrewnych, korzystających z inspiracji teorii racjonalnego wyboru i teorii gier. Badania ilościowe (prowadzone w ramach Konceptualizacji I – J.G.) pozwalają zmierzyć przede wszystkim aspekt heterogenii instytucjonalnej, skwantyfikować niespójności i przejawy licznych niedopasowań między głównymi częściami składowymi architektury instytucjonalnej, charakterystycznych dla patchworku. Dopiero badania jakościowe umożliwiają wyjaśnienie patchworkowego źródła tych niespójności” [Gardawski, Rapacki 2021: 77]. Jak będziemy się starali wykazać w dalszej części artykułu, KP zawiera pewne cechy specyficzne, właściwe tylko krajom EŚW.

W dalszej analizie Wiesława Gumuły pojawia się następująca propozycja: „[t]rzeba by (...) przeanalizować przy pomocy tego samego narzędzia, jakim jest typ idealny patchworku, również osnowy instytucjonalne każdego z tych czterech modeli (zachodnioeuropejskich – J.G.) na tle pozostałych”. Przypomnijmy jednak, że analizując wyniki badań prowadzonych według Konceptualizacji I, cytowani Piotr Maszczyk i Mariusz Próchniak podkreślali, iż zespół pod kierunkiem Ryszarda Rapackiego nie używał metody typowo-idealnej, dokonał natomiast porównań ilościowych rozkładów zmiennych cechujących instytucjonalne porządki części krajów regionu EŚW i czterech zachodnich krajów referencyjnych. Dodajmy więc, że ewentualne przeprowadzenie równoległej analizy Weberowską metodą typowo-idealną nie tylko krajów

EWŚ11, ale także krajów referencyjnych, wykraczało znacznie poza problem badawczy wytyczony przez Konceptualizację I. Dorzućmy też na marginesie, że porządki społeczno-ekonomiczne krajów referencyjnych były poddane w literaturze analizom typowo-idealnym, zwłaszcza porządek anglosaski i porządek kontynentalny niemiecki (przywołamy tu tylko głośną książkę Michela Alberta [1991, polskie tłumaczenie 1994] i fundamentalną książkę pod redakcją Halla i Soskice’a [2001]).

Wiesław Gumuła pisze, że „[w]ażnym osiągnięciem badawczym jest również wykazanie, że ów środkowoeuropejski typ idealny kapitalizmu występuje w kilku ewoluujących wariantach”. Dowodzi to, Gumuła cytuje Gardawskiego i Rapackiego, „jego chwiejności i niskiej przewidywalności przetrwania i kontynuacji konkretnych instytucji”. To jednak komentuje następująco: „na razie zawiesiłbym użycie przymiotnika «patchworkowy», dopóki rezultaty kolejnych badań nie rozwieją wątpliwości dotyczących hipotezy o patchworkowym charakterze osnów instytucjonalnych. W równym stopniu atrakcyjna poznawczo jest hipoteza o nieprzystawianiu podsystemu instytucjonalnego do pozostałych podsystemów, co może owocować chwiejnością i niską przewidywalnością przetrwania gospodarki w obecnej formie. Ten pierwszy podsystem może charakteryzować się większą spójnością, niż gospodarka jako całość, i chronić ją przed nadmierną zmiennością”. Wątpliwości Gumuły są zbieżne z wątpliwościami Próchniaka i Maszczyka, a także z naszym przekonaniem, że właśnie kapitalizm patchworkowy może wykazywać przewagi komparatywne nad systemami o wysokim poziomie spójności i komplementarności (współbrzmie to z argumentem Jacka Sroki o ryzyku nadmiernej „tonalności” [Sroka 2022]). Dotyczy to zwłaszcza pewnych sytuacji kryzysowych, co wiąże się z pytaniami o przyczyny, dla których polski porządek patchworkowy okazał się względnie efektywny ekonomicznie w okresie kryzysów (zwłaszcza kryzysu 2008+), w porównaniu z innymi, stosunkowo spójnymi porządkami społeczno-ekonomicznymi (mamy tu na uwadze komentarz Piotra Maszczyka podczas prezentacji koncepcji kapitalizmu patchworkowego w grudniu 2022 roku w Kolegium Społeczno-Ekonomicznym SGH).

Gumuła wskazuje na ograniczenia Konceptualizacji I, pisząc, że w swoich analizach skupiamy się wyłącznie na „aspekcie instytucjonalnym funkcjonowania kapitalizmu”, że dla nas „patchworkowość jest ulokowana tylko w płaszczyźnie instytucjonalnej”, a zatem poruszamy się tylko „w obrębie kultury normatywnej”, natomiast pomijamy „kulturę symboliczną, aspekt interakcyjny gospodarowania, a także strukturę interesów rodzących się na podłożu dostępu do dóbr rzadkich, a więc pozostałe fundamentalne rodzaje spoiwa ustrojowe kapitalizmu”. Zastrzeżenie to możemy przyjąć, jednak tylko w odniesieniu do Konceptualizacji I [Gardawski, Rapacki 2021: 77–89], natomiast trudno nam się z nim zgodzić, jeśli wziąć pod uwagę całość omawianego

przez Gumułę artykułu, w którym przedstawiamy „nową” konceptualizację (Konceptualizację II) kapitalizmu patchworkowego [Gardawski, Rapacki 2021: 25–77]. Przyznajemy jednak, że zarówno uwagi Krzysztofa Jasieckiego, jak i Wiesława Gumuły, a także innych badaczy, ujawniły pewne luki, które stały się przesłanką podjęcia prac nad Konceptualizacją Rozszerzoną.

Dyskusyjna jest kwestia elastyczności gospodarki w warunkach występowania KP – zgadzamy się tu z Gumułą, że większy zakres przyswajania przez gospodarki krajów EŚW zewnętrznych rozwiązań instytucjonalnych, niż to ma miejsce na Zachodzie, nie pociąga za sobą obniżenia efektywności kapitalizmu patchworkowego. Natomiast bardziej złożoną kwestią jest teza, że to przyswajanie „mogłoby – jak pisze Gumuła – świadczyć o szczególnego rodzaju wysokiej spójności fundamentalnych rozwiązań instytucjonalnych, zwłaszcza jeżeli przyswajaniu przez system nowych organizacji nie towarzyszy zamieszanie instytucjonalne”. Jak staraliśmy się wykazać, kapitalizm patchworkowy nie prowadzi do „zamieszania instytucjonalnego”, z definicji stanowi luźne ramy, dopuszczające niezależne od siebie logiki instytucjonalne, co z jednej strony może zwiększać szanse adaptacji do międzynarodowego środowiska gospodarczego i do szoków egzogenicznych, z drugiej jednak rodzi barierę dla trwałego i zrównoważonego rozwoju oraz wywołuje „dryf rozwojowy” całego porządku społeczno-ekonomicznego.

Zastrzeżenia Krzysztofa Jasieckiego i Wiesława Gumuły, dotyczące problemu specyfiki kapitalizmu patchworkowego, wymagają pogłębionego wyjaśnienia. W naszym przekonaniu szczególnie spłot czynników, składających się w unikalny wzór dający się zidentyfikować przy wykorzystaniu metody typowo-idealnej, wyjaśnia wątpliwości Wiesława Gumuły i Krzysztofa Jasieckiego. Poświęcamy temu dalszą część artykułu.

Kończąc wątek analizy Konceptualizacji I, chcemy podkreślić, że odpowiadająca jej metoda porównawcza może i powinna służyć do dalszych badań ewolucji porządków społeczno-gospodarczych krajów regionu EŚW. Pozwoliłoby to uchwycić w kategoriach empirycznych (ilościowych) kierunki zmian instytucjonalnych w długim okresie, zwłaszcza stwierdzić, czy utrwalił się zaobserwowany poprzednio proces zbliżania się architektur instytucjonalnych krajów EŚW11 do odpowiednich struktur w krajach śródziemnomorskich. Ponadto dalsze badania w ramach Konceptualizacji I mogą przybliżyć nas do odpowiedzi na przedstawione powyżej pytania Wiesława Gumuły odnoszące się do relacji między porządkami instytucjonalnymi krajów EŚW a ich odpowiednikami w krajach dojrzałej gospodarki rynkowej (krajach referencyjnych w Konceptualizacji I)¹.

¹ W roku 2024 został przyznany grant Rektora SGH na taką właśnie kontynuację badań w ramach poprzedniej konceptualizacji. Kierownikiem badań jest Adam Czerniak.

2.3. Dialektyka „atonalności” i „tonalności” kapitalizmu patchworkowego

Artykuł Jacka Sroki w oryginalny sposób rozważa problem systemowego zakorzenienia patchworku. Definiując pojęcie „patchwork”, autor kładzie nacisk na komponent spójności, ukrywający się za patchworkiem: „w spójności prawdziwego patchworku, stanowiącego całość wykonanej ze zszytych ze sobą odmiennych kawałków tkanin, liczą się podobieństwa samego rodzaju materiału (składu tkaniny), ale także zbieżności jego strukturalnej faktury (wynikającej ze sposobu wykonania) oraz gra zestawień kolorów i wzorów wywołujących skojarzenia estetyczne”. Ujęcie to jest zasadne w odniesieniu do „wątku” w naszej teorii, czyli organizacji i instytucji wtórnych, uczestników „gry” w teorii Northa, bowiem organizacje gospodarcze mają podobną społeczno-gospodarczą naturę, składają się bowiem z podobnego typu „domen”.

Wychodząc z tego twierdzenia, w kolejnym kroku analizy Sroka stawia pytanie w postaci sugestii dotyczącej specyficznej spójności („sumowania się”) układu patchworku na poziomie szerokiej, globalnej perspektywy: „skoro w sztuce oraz w badającej aspekty sztuki estetyce tonalność i atonalność zestawień mogą być rozważane i odbierane jako przeciwstawne, ale zarazem ich współwystępowanie oraz «gry» ich relacji *summa summarum* wcale nie muszą oznaczać dysharmonii w całości dzieła – «jedynie dlatego», że w odbiorze zestawienia te mogą jawić się jako nietypowe, czy wręcz dziwne – to, czy *per analogiam*, konsekwencje i niekonsekwencje kapitalistyczno-patchworkowych logik, procesów oraz działań także mogłyby uchodzić za ostatecznie «sumujące się» w obrębie społeczno-polityczno-gospodarczego «dzieła», które modelowo ujmuje metafora patchworku?”

Ta uwaga nasuwa następującą interpretację: skoro głównym źródłem patchworku w krajach EŚW są inwestycje zagraniczne, zaś do teorii patchworku włączyliśmy koncepcję zależnej gospodarki rynkowej (otwartej na penetrację ze strony korporacji transnarodowych – TNC), to jeśli rozszerzymy kontekst analizy, czyli utożsamimy „społeczno-polityczno-gospodarcze «dzieło»” z rynkiem światowym, wówczas nasz „atonalny” krajowy patchwork ujawni swój „tonalny” aspekt międzynarodowy. Mamy na myśli sytuację, kiedy w określonych warunkach ekonomiczno-społecznych, panujących w danym kraju, w którym ukształtował się kapitalizm patchworkowy, można z góry przewidzieć z określonym prawdopodobieństwem, jakie TNC, działające racjonalnie w znaczeniu ekonomicznym, będą się „doklejały” do danego krajowego patchworku, a jakie nie. To spowoduje, że

na tym poziomie analizy partykularna „atonalność” i właściwa jej przypadkowość, wywołująca „dryfowanie”, okaże się aspektem globalnej „tonalności” łańcuchów dostaw gospodarki światowej.

Nawiązując do porównań z rojem pszczół czy ławicą ryb, Sroka formułuje kolejny wniosek: „Być może więc, że w «strukturze ukrytej» patchworku leżą pewne głębsze regularności, które w skali długiego albo przynajmniej dłuższego trwania mogą z atonalnych zestawień generować tonalne skutki”. Rozszerzając ten wniosek, Sroka zwraca uwagę na ryzyko, które może nieść radykalna tonalność – „«nazbyt tonalne» zestawienia «sił i zamiarów» (tj. dostępnych zasobów i formułowanych planów) z czasem wyhamowują rozwój i mogą prowadzić do degeneracyjnego zastoju”.

W kolejnym akapicie autor kontynuuje wątek ryzyka, które niesie ze sobą radykalna „tonalność”, którą przyrównuje do takich manifestacji w sztuce, jak modernizm socrealizmu i Nazi Kunst. Z drugiej strony zwraca uwagę na ryzyko, które implikuje anarchizujący postmodernizm, odrzucający wszelką „tonalność” i skupiający się na pojedynczym, „atonalnym” obiekcie. W kontekście tak zdefiniowanego dylematu, patchwork, „atonalny” w skali mikro, okazuje swoje „tonalne” oblicze w skali makro, na poziomie globalnym („meta-poziomie”). W ten sposób, jak dowodzi Jacek Sroka, unikana jest pułapka skrajności „modernizm-postmodernizm”.

Kolejne pytanie odnosi się do możliwości korekty patchworku w drodze rozluźniania ściegów przez jednostkowe aktywności obywateli „inspirowane doświadczeniami z ich własnych kontaktów z mikroskalowymi wcieleniami wielkoskalowych zjawisk i procesów”. Wśród wymienionych problemów, wywoływanych przez patchwork, Sroka zwraca tu uwagę na więzi dysfunkcjonalne dla danego systemu i/lub dysfunkcjonalne dla (niektórych) elementów i aktorów systemu. Dodajmy od siebie, że ten wniosek możemy odnieść do „dryfów” patchworku, które okazywały się dysfunkcjonalne dla gospodarki kraju (nagle wycofywanie przez TNC bardziej nowoczesnej produkcji i zastępowanie jej produkcją „brudną”, uruchamiającą import do kraju entropii). W takich przypadkach notowane były przejawy aktywności obywatelskiej, jednak o umiarkowanej skuteczności.

Kwestia poruszona przez Jacka Srokę w części zamykającej tekst dotyczy „atonalnych” gier interesów. Tu zwraca on uwagę na społeczne sieci wsparcia udzielanego przez grupy korzystające z atrakcyjności różnych form pogoni za rentą (*rent-seeking*). Odpowiedź na tę kwestię może wiązać się z obserwacjami reakcji organizacji pracowniczych, związków zawodowych i rad pracowniczych, identyfikujących się z interesami TNC, do której należy dana firma-córka, natomiast niewykazujących solidarności ze związkami zawodowymi z innych przedsiębiorstw czy nawet z własną centralą związkową. Na tym gruncie może wyrastać zjawisko „patchworku aksjologicznego”,

polegającego na głębokich aksjologiczno-normatywnych podziałach wewnątrz społeczeństw wzdłuż granic dzielących różnorodne „łaty” patchworkowego porządku społeczno-gospodarczego.

2.4. Różnice między I a II Konceptualizacją kapitalizmu patchworkowego

Konceptualizacja I [Rapacki (red.) 2019a i 2019b] dała pogłębiony opis różnic poziomu rozkładów zmiennych ilościowych w sześciu obszarach instytucjonalnych w krajach EŚW11 w stosunku do rozkładów tych zmiennych w analogicznych obszarach w czterech krajach referencyjnych, natomiast nie było jej celem wyjaśnienie genezy i charakteru tych różnic ani tym bardziej wyjaśnienie ich w kategoriach teoretycznych. Gdyby więc poprzestać na statycznej Konceptualizacji I, to zasadne byłyby wątpliwości co do specyficznego charakteru KP. Krzysztof Jasiecki w jednym ze swoich opracowań [Jasiecki 2018: 338] zwracał także uwagę na trudności *wyjaśnienia* zjawiska heterogenii czy patchworku w przypadku badań prowadzonych metodami właściwymi teorii VoC (Halla i Soskice’a) czy DoC (Amable’a), które określał jako „ahistoryczne”.

Konceptualizacja II, autorstwa Gardawskiego i Rapackiego, była zapowiadana już w publikacji poświęconej wynikom badań przeprowadzonych na podstawie Konceptualizacji I i badań ilościowych [Rapacki (red.) 2019b]². Główne pytanie badawcze, stanowiące przesłankę Konceptualizacji II, dotyczyło *wyjaśnienia i rozumienia* w perspektywie ewolucyjnej kapitalizmu, rozpowszechnionego w krajach EŚW. W artykule z 2021 roku pozostały jednak, jak podkreślamy, pewne luki, na które zwrócili uwagę przede wszystkim Krzysztof Jasiecki i Wiesław Gumuła, a także Marek Garbicz [2022], na którego uwagi odpowiedział Ryszard Rapacki w artykule przygotowanym przy współpracy z Juliuszem Gardawskim.

W niniejszym artykule proponujemy konceptualizację, rozwijającą Konceptualizację II, którą określamy jako Konceptualizację Rozszerzoną³.

Na marginesie rozważań o konceptualizacjach należy dodać, że debaty nad patchworkową specyfiką kapitalizmu powstałego w Polsce i innych krajach regionu

² Miało to miejsce w rozdziale 1: „Badania porównawcze nad kapitalizmem – ramy koncepcyjne i podstawy teoretyczne” [Gardawski, Rapacki 2019] oraz w rozdziale 2 „Istota i najważniejsze cechy kapitalizmu patchworkowego w Polsce i krajach EŚW” [Rapacki, Gardawski 2019].

³ Konceptualizacja Rozszerzona, pogłębiająca i zmieniająca w kilku kwestiach Konceptualizację II, została opracowana przez Juliusza Gardawskiego przy udziale Ryszarda Rapackiego, stąd w artykule używana jest liczba mnoga.

zostały rozpoczęte w zespole ekonomistów z SGH, kierowanym przez Ryszarda Rapackiego, do którego dołączyli socjologowie ekonomiczni z SGH (Juliusz Gardawski i Rafał Towalski) już w 2015 roku – wówczas pojawił się termin „kapitalizm patchworkowy”, który zaproponował Ryszard Rapacki w trakcie dyskusji z Juliuszem Gardawskim. W 2017 roku przygotowano w zespole koncepcję publikacji, która miała nosić tytuł *The Emerging Patchwork Capitalism in Central and Eastern Europe*. Ostatecznie publikacja pod zbliżonym tytułem ukazała się drukiem w 2019 roku: *Diversity of Patchwork Capitalism in Central and Eastern Europe* [Rapacki (ed.) 2019]. Po raz pierwszy termin „kapitalizm patchworkowy” został przez nas publicznie użyty na międzynarodowej konferencji naukowej w marcu 2018 r.

2.5. Komentarz o Weberowskiej metodzie typu idealnego jako przedmiocie debat w ekonomii politycznej: Oskar Lange a Adam Schaff

Podjęcie typowo-idealne Webera, do którego odwołał się w Konceptualizacji II, można opisać przez opozycję do podejścia określanego przez niego jako „statystycznie przeciętne”, które odpowiada zasadzie ograniczonego indywidualizmu metodologicznego [Górniak 2014]. To ostatnie podejście cechowało Konceptualizację I.

Sławomir Mandes [2012: 39] następująco charakteryzował przedstawioną wyżej różnicę: „(nie należy) utożsamiać (Weberowskiego) typu idealnego z pojęciami gatunkowymi, będącymi generalizacjami obserwowanego chaosu faktów”, natomiast typ idealny można interpretować jako „przyczynowe wyjaśnienie kulturowo istotnych zjawisk”.

Aby uwypuklić cechy metody typu idealnego, można je odnieść do perspektywy metodologicznej właściwej teorii ekonomii głównego nurtu, wyrastającej z tradycji ekonomii neoklasycznej. Porównanie to jest naszym zdaniem dobrą ilustracją różnic między Konceptualizacją I (bliższą ekonomii głównego nurtu) a Konceptualizacją II, odwołującą się do metody typu idealnego Webera i bliższą socjologii ekonomicznej.

Jako przykład metodologii bliskiej Konceptualizacji I omówimy pokrótce metodologię przyjętą przez Oskara Langego, który podjął interesujący spór o typ idealny Webera z Adamem Schaffem [Lange 1967: 144–145]. Budulcem teorii formacji społeczno-ekonomicznej były u Langego obiektywnie istniejące „cechy istotne”, definiowane jako „stałe powtarzające się związki zachodzące (...) w społeczeństwie ludzkim”. Są one wyodrębniane w procesie indukcji. Regularna powtarzalność różni

te cechy od cech „przypadkowych” i jest podstawą praw naukowych [Lange 1967: 176–177]. Problem w przypadku tej interpretacji nie polega na skupieniu się na zjawiskach powtarzalnych, co jest rutynową praktyką badawczą, lecz na radykalnie empirystycznym podejściu, zasadniczo przeciwnym podejściu Webera, a więc pomijającym kulturowo determinowaną selekcję zjawisk. W perspektywie tradycji wyrastającej z ekonomii neoklasycznej prawa naukowe odnoszą się wprost do ontycznie osadzonej istoty danego przedmiotu badań.

Natomiast metodologiczne deklaracje Webera wskazywały, że dopiero nadanie znaczenia indywidualnym zjawiskom kulturowym (niech takim zjawiskiem będzie porządek społeczno-gospodarczy definiowany jako „kapitalizm”) pozwala na wyodrębnienie „cech istotnych” kapitalizmu, wymaga więc zastosowania kryteriów kulturowych, których same wydarzenia historyczne w ich nieogarnianej złożoności (zgodnie ze znaną frazą Williama Jamesa, ich „barwnej, brzęczącej gmatwaninie”) nie dostarcza. Pomijamy tu złożony problem bliskości podejścia Webera do tradycji XIX wieku i traktowania danej w obserwacji rzeczywistości jako nieogarnianego morza zjawisk; współczesna refleksja fenomenologiczna zawęża ją do „świata przeżywanego” – Husserlowskiego *Lebenswelt*.

Przytoczmy słowa Webera: typ idealny „skupia pewne relacje i wydarzenia historyczne w jeden zgodny kosmos powiązań. Co do treści, konstrukcja taka ma cechy utopii, którą uzyskaliśmy poprzez uwydatnienie w myśli określonych elementów rzeczywistości. (Typ idealny) [z]ostaje (...) wypracowany przez jednostronne uwydatnienie jednego lub paru aspektów i przez połączenie wielkiej ilości rozproszonych, dyskretnych, istniejących w różnych proporcjach tu i tam, a czasem w ogóle nie istniejących zjawisk pojedynczych, które podporządkowują się owym jednostronnie wyeksponowanym aspektom, tworząc w umyśle jednolity obraz. (...) (Z) adaniem historycznych badań będzie stwierdzić w każdym historycznym przypadku, jaki dystans dzieli rzeczywistość od owego idealnego obrazu” [Weber 1904/2011: 170–171].

Dodajmy na marginesie, że sam Weber w swoich licznych szczegółowych badaniach empirycznych oszczędnie stosował metodę typu idealnego [Gerhardt 1994] – służyła ona uwieńczeniu wnikliwych badań opisowych, ustalających fakty dotyczące religii, organizacji, władzy i innych przedmiotów jego studiów [Turner 1985: 92]. Natomiast „skoro tylko historyk – pisał Weber – podejmuje próbę ustalenia, poza zwykłym stwierdzeniem konkretnych związków, kulturowego znaczenia najprostszego zdarzenia jednostkowego, próbę «scharakteryzowania» go, to pracuje wówczas i musi pracować za pomocą pojęć, które z reguły mogą być ostro i jednoznacznie wyrażone tylko w typach idealnych” [Weber 1904/2011].

Otwiera się tu złożone pole dyskusji na temat obiektywności wiedzy społecznej, w tym wiedzy dostarczanej przez konstrukcje typowo-idealne, poczynwszy od epistemologicznego statusu elementów rzeczywistości (dotyczy tego dyskusja toczona wokół wspomnianej kategorii „świata przeżywanego”). Dla nas istotne są wskazówki Webera dotyczące wielorakości typów idealnych ze względu na kulturowe układy odniesienia, a jednocześnie ich „obiektywność” (brana przez samego Webera w cudzysłów). Jako przykład podał w tekście z 1904 roku alternatywne opracowania typów idealnych w zakresie ekonomii politycznej, z których jeden będzie odwoływał się do idei rzemiosła, a drugi do idei rynku kapitalistycznego. Jednocześnie Weber głosił tezę, że sama procedura badawcza ma charakter „obiektywny”, bowiem jest niezależna od indywidualnego punktu widzenia samego badacza. Przy tym uzasadnieniami podjęcia badań mogą być, jak cytował Webera Sławomir Mandes [2012: 34], „interesy, wartości, przekonania, problemy, idee, punkty wyjścia, intelektualne konteksty”.

Na marginesie warto dodać, że Weber, wysoko oceniając Marksowskie analizy z pierwszego tomu *Kapitału*, uważał, że stanowią one przykład konstrukcji o charakterze typu idealnego.

Ujęcie Weberowskie można dodatkowo naświetlić, powołując się, w ślad za Józefem Niżnikiem, na koncepcję Gunnara Myrdala [1958: 153]: „Fakty naukowe nie istnieją *per se*, oczekując na odkrycie ich przez uczonych. Fakt naukowy jest konstrukcją wyabstrahowaną ze złożonej i splątanej rzeczywistości przy pomocy arbitralnych definicji i klasyfikacji. Proces selekcji problemu i podstawowej hipotezy, ograniczenie obszaru badań oraz definiowanie i klasyfikowanie danych, istotnych dla takiego postawienia problemu, wymagają wyboru ze strony badacza. Wyboru tego dokonuje się z nieskończonej ilości możliwości”.

Idąc śladem wskazanej wyżej interpretacji myśli Webera, a także współczesnej metody konstruktywistycznej [Hardt 2016], podkreślamy, że nie istnieje „obiektywna” w sensie ontologicznym baza dla typu idealnego, która była postulowana przez Oskara Langego, broniącego specyficznej wersji metody typu idealnego przed krytyką Adama Schaffa, odrzucającego tę metodę *tout court* [Lange 1967: 144; Schaff 1955: 239–246]⁴.

⁴ Nie wnikając bliżej w problematykę obiektywności (ochrony przed subiektywizmem zindywidualizowanego konstruowania faktów), wskażemy dwa główne nurty nadawania sankcji obiektywności, po pierwsze endogenne, gdy obiektywność była wyznaczana przez konteksty naukowych układów odniesienia (w przypadku naszych analiz takimi układami odniesienia są teorie odpowiadające ortodoksyjnym i nieortodoksyjnym naukom ekonomicznym, naukom socjologicznym o orientacji humanistycznej, naukom socjologicznym o orientacji racjonalnego wyboru itd.). Drugi nurt, nazwiemy go egzogenne, to różnorodne kryteria obiektywności dostarczane przez społeczną praktykę.

Adam Schaff charakteryzuje typ idealny Webera jako konstrukcję idealistyczną: „«Typ idealny» to konstrukcja myślowa o charakterze fikcji; w najściślejszym powiązaniu z idealistyczną aksjologią, z jakimś obiektywno-idealistycznym światem wartości i znaczeń ma ona stanowić idealną miarę (...). Sprowadzenie praw naukowych do kategorii «typów idealnych» – a Weber robi to całkiem wyraźnie, nazywając prawa odkryte przez marksizm «typami idealnymi» – oznacza negację obiektywnego charakteru praw, przekształcenie ich w konstrukcję myślową, w fikcję, która nie ma obiektywnego odpowiednika w rzeczywistości” [Schaff 1955: 242]. Na marginesie można uznać, że argumentacja Schaffa jest, mówiąc za Weberem, manifestacją kulturowego zapośredniczenia jego konstrukcji teoretycznej przez marksistowską teorię formacji społecznych. O ile Lange odwołuje się do pozytywistycznego kryterium empirycznie uchwytnej zależności, to Schaff traktował schemat materializmu historycznego (którego symbolem jest trzynastcie zdań ze wstępu do *Przyczynku do krytyki ekonomii politycznej* [Marks 1953]) jako ostateczne kryterium prawdy, odzwierciedlającej logikę historii i będącej podstawą dla wyabstrahowania praw historycznych, uznawanych w ortodoksyjnym marksizmie za bezwzględnie obiektywne.

W praktyce badawczej funkcją typu idealnego jest umożliwienie „porównania i przeciwstawienia zdarzeń empirycznych (...) poprzez dostarczenie wspólnej miary analitycznej. Albowiem wskazując odpowiednie odchylenia dwóch lub więcej konkretnych, empirycznych sytuacji od typu idealnego było możliwe porównanie tych dwóch sytuacji i przez to lepsze ich zrozumienie” [Turner 1985: 92]. Dodatkowym komentarzem może służyć wyjaśnienie Talcotta Parsonsa: „w omawianych wzorach (struktur społeczeństw zachodnich i ich dynamiki psychologicznej – J.G.) występują ogromnie istotne różnice narodowe. Analiza tu dokonana dotyczyła przede wszystkim warunków amerykańskich (...). Nie oznacza to jednak różnic daleko idących, ponieważ pod pewnymi względami struktura Stanów Zjednoczonych bliska jest «typowi idealnemu» zachodniego świata: w naszym kraju podstawowe wzory społeczeństwa przemysłowego rozwinęły się najpełniej, wolne od wpływów potężnych kompleksów instytucjonalnych. Tkwiących w społeczeństwach o dawniejszej historii” [Parsons 1972: 405].

Kończąc ten komentarz podkreślmy, po pierwsze, istnienie głębokiej metodologicznej różnicy między Konceptualizacją I a II kapitalizmu patchworkowego. Po drugie, warto też wskazać na istnienie specyficznej, właściwej ekonomii głównego nurtu, obronie kategorii „typu idealnego” przez Oskara Langego, nadającego realistyczny wymiar tej kategorii, redukującego metodę typu idealnego do procedury idealizacji, pozbawionej całkowicie komponentu utopijnego.

Z kolei Weberowski typ idealny jest w dużym stopniu trafnie interpretowany przez Adama Schaffa, ten jednak narzuca mu ortodoksyjnie marksistowską kwalifikację ideologiczną jako przejaw fałszywej („idealistycznej”) świadomości. Schaff nie bierze pod uwagę, co w przypadku marksisty jest oczywiste, kulturowo (a więc należałoby powiedzieć „idealistycznie”) ugruntowanej genezy marksistowskich „obiektywnych praw historii”, traktuje je jako wierne odbicie obiektywnie istniejącej istoty rzeczywistości, niewzruszony fundament, odzwierciedlający mechanizm historii. Podkreślimy, że bliski jest nam ten punkt widzenia na metodę typu idealnego, który przyjmował Weber, i interpretacja typu idealnego jako układu odniesienia dla istniejących porządków społeczno-ekonomicznych; typu narzucającego rzeczywistości („świata przeżywanemu”) logicznie uporządkowany ład, zawierający także wątki utopijne, nieobecne w rzeczywistości.

3. Specyfika „Rozszerzonej Konceptualizacji”

3.1. Patchwork a heterogenia. Osnowa i wątek

Jedną z luk w naszym omówieniu Konceptualizacji II [Gardawski, Rapacki 2021] był brak definicji dwóch kluczowych pojęć, a mianowicie patchworku i heterogenii, oraz wyznaczenia granicy między nimi. Poniższe definicje mają charakter typowo-idealny. Patchwork jako typ idealny jest, w naszym ujęciu, wynikiem wpływów egzogenicznych, heterogenia raczej endogenicznych.

Przez patchwork (źródło etymologiczne to angielski termin „patch” – skrawek, łata) będziemy rozumieli układ powstający w drodze dołączania elementów niezależnych od wcześniej ułożonych. Każdy z elementów patchworku jest w stosunku do innych zamkniętą monadą o własnej specyfice, a cały ich układ jest, używając przenośni, derką zszytą z przypadkowych skrawków materiału lub, dla podkreślenia braku związków między elementami, archipelagiem niezależnych od siebie wysp. Kolejne etapy wzrostu układu patchworkowego nie dają się przewidzieć na podstawie analizy układu zastanego, nie pojawia się tu bowiem efekt endogenicznej zależności ścieżkowej, zaś o postaci patchworku można wypowiadać się po jego całkowitym ukształtowaniu. Ważne jest, że konkretny, krajowy porządek patchworkowy, rozważany w kategoriach typowo-idealnych, jest z definicji pozbawiony systemowości, spójności i komplementarności. Potrzebny jest jednak istotny komentarz. Patchwork odnosimy do konkretnego porządku społeczno-gospodarczego, konkretnej ekonomii

politycznej, natomiast na poziomie globalnym (rynku światowego), obejmującym cały zbiór ekonomii politycznych, pojawiać się mogą regularności, rzutujące na konkretny porządek, jednak trudne do przewidzenia przy skupieniu analizy na aspekcie endogenicznym [Sroka 2022].

Z kolei heterogenia, zgodnie ze źródłosłowem greckim, łączy kategorie *heteros* (inny) i *génos* (ród, pochodzenie). W przypadku naszych założeń heterogenia oznacza układ wielu współistniejących endogenicznych ścieżek rozwojowych, z których każda wyrasta z odrębnego źródła i niesie swoisty genotyp. W odróżnieniu od patchworku można przewidywać na podstawie analizy danego porządku społeczno-gospodarczego, że pojawienie się nowego elementu nastąpi w ramach którejś z istniejących linii genetycznych. W patchworku każdy kolejny element, wprowadzany zwykle z zewnątrz, może powodować zmianę jakościową całego układu, natomiast w heterogenii zmiany mają najczęściej charakter wzrostowy, polegają na ekspansji którejś z linii genetycznych. Oczywiście w heterogenii pojawiać się mogą kolejne genotypy i zanikać dotychczas istniejące, jednak nie powoduje to zmiany wcześniej ukształtowanych linii. Jak pisał Krzysztof Jasiecki w pracy z 2020 roku, „[h]ybrydy systemowe są zwykle efektem zapożyczania instytucji z różnych modeli kapitalizmu, na przykład łączenia tradycji bismarckowskiej systemu emerytalnego z elementami liberalnymi w ochronie zdrowia” [Jasiecki 2020: 19]. Dodajmy, że różnice ostre na poziomie analizy typowo-idealnej tracą ostrość w przypadku analiz empirycznych.

W kontekście definicji patchworku wprowadziliśmy pojęcie „patchworku aksjologicznego”, które opisuje zjawisko głębokich aksjo-normatywnych podziałów w społeczeństwie wzdłuż granic dzielących różnorodne elementy patchworkowego porządku społeczno-gospodarczego. Jest ono szczególnie wyraźne w sytuacji identyfikacji uczestników pewnych segmentów systemu politycznego i/lub gospodarczego z partiami i/lub segmentami tego systemu. W skrajnych przypadkach następuje pełne uwewnętrznienie, internalizacja wartości i postaw, właściwych danym segmentom, przy całkowitym odrzuceniu wartości i postaw właściwych innym segmentom.

Ponadto dookreślenia wymagają wprowadzone w Konceptualizacji II pojęcia „osnowy” i „wątku” (dla ścisłości dodamy, że pojęcie osnowy zasygnalizowane zostało już wcześniej, w rozdziale zapowiadającym Konceptualizację II, zamieszczonym w pracy poświęconej badaniom opartym na Konceptualizacji I [Rapacki (red.) 2019b: 347]. „Osnowa” to głównie instytucje formalne, konstytuujące porządek społeczno-ekonomiczny (w pierwszym rządzie reguły funkcjonowania państwa i prawo), „reguły gry” życia społecznego [North 1984⁵; Hall, Soskice 2001;

⁵ Bogusław Fiedor następująco charakteryzuje klasyczne rozróżnienie instytucji wprowadzone przez Douglasa Northa: „instytucje formalne można ujmować jako: – system praw własności (rozumianych

Jasiecki (red.) 2020: 14]. W krajach EŚW, podobnie jak w krajach Ameryki Łacińskiej, instytucje formalne są stosunkowo słabe, stąd analizując ośnowę należy traktować je ostrożnie, nie zawsze są one bowiem podstawowymi regulatorami porządku społeczno-ekonomicznego [Alves de Moura Jr. et al. 2020]. Pojawia się także specyficzny efekt związany z przenoszeniem instytucji z krajów dojrzałej demokracji, w tym przede wszystkim instytucji przyjmowanych z racji wejścia krajów EŚW do Unii Europejskiej i innych struktur ponadnarodowych (*acquis communautaire UE*). Włączone do kontekstu ustrojowego krajów EŚW niektóre z nich mogą pozornie nadawać porządkowi społeczno-gospodarczemu charakter analogiczny do istniejącego w krajach „rdzenia” UE, podczas gdy w rzeczywistości zaczynają spełniać odmienne role od założonych lub stawać się fasadami o pustej treści (takie losy spotkały w pewnych okresach wprowadzoną w wyniku nacisków zewnętrznych, m.in. Międzynarodowej Organizacji Pracy, instytucję dialogu społecznego w krajach EŚW [Ost 2010]). W ramach kapitalizmu patchworkowego pojęcie „heterogenii” dobrze opisuje główne cechy „osnowy”. Te heterogeniczne wątki nadają pewną dozę elastyczności „osnowie”, zwiększając możliwości wypełniania przez nią funkcji regulacyjnej.

Kategoria „wątku” odgrywa w koncepcji kapitalizmu patchworkowego ważną rolę i to głównie ona nadaje porządkowi społeczno-gospodarczemu cechę patchworku. Podczas gdy „osnowa” oznacza „reguły gry”, to wątek składa się głównie, chociaż nie wyłącznie, z „graczy”. Kategorię tę tworzą przede wszystkim duże firmy, w tym korporacje międzynarodowe (TNC), które w porządku patchworkowym zachowują autonomię w sferze stosunków przemysłowych, stosunków pracy i ładu korporacyjnego. „Wątek” obejmuje także inne organizacje oraz, co wymaga szczególnego podkreślenia, różnorodne instytucje nieformalne lub nawet formalizowane *ad hoc*, które określamy jako instytucje „wtórne”, tworzone w celu realizacji bieżących interesów różnych grup i środowisk społecznych. Instytucje „wtórne” cechują się lokalnym wpływem, są nietrwałe. Można o nich powiedzieć, że są instytucjami „średniego zasięgu”, kompensującymi deficyty osnowy w jej funkcji dostarczyciela formalnych „reguł gry”.

Zajmując się ośnową i wątkiem w teorii kapitalizmu patchworkowego, trzeba brać pod uwagę sytuacje graniczne, czyli z jednej strony stan zaniku osnowy („patchwor-

szeroko, czyli jako wynikające zarówno z prawa stanowionego, jak i z tradycji, kultury itp. uprawnienia do prywatnego zawłaszczania pożytków wynikających z dysponowania pewnymi dobrami i zasobami), – prawo (stanowione, normatywne), – regulacje (publiczne, społeczne, dotyczące sfery realnej i sektora finansowego). Z kolei instytucje nieformalne będą obejmować: – kulturę, – wartości (system aksjologiczny), – powszechnie akceptowane wzory zachowań, – religię i wierzenia, – zaufanie społeczne, – «modele mentalne», czyli dominujące w danym społeczeństwie czy w poszczególnych grupach podmiotów gospodarczych i politycznych sposoby myślenia i wnioskowania” [Fiedor 2015: 93–94].

kizację” państwa i prawa) i koordynację wątku wyłącznie przez mechanizm rynku pozbawionego systemowych ograniczeń instytucjonalnych (pojawia się tu Weberowski typ „kapitalizm łupów” [2002: 823]), a z drugiej – całkowite podporządkowanie graczy (organizacji i instytucji wtórnych) spójnej i komplementarnie skonstruowanej osnowie, a więc regułom formalnym określającym zasady gry (całkowitej „tonalności”, zabijającej rozwój [Sroka 2022]). Te skrajne, utopijne konstrukcje służą jako typy idealne do wyznaczania porządkom społeczno-ekonomicznym miejsca na skali, kończącej się – z jednej strony – kapitalizmem patchworkowym, z drugiej – pełną neoklasyczną równowagą między osnową a wątkiem.

3.2. Główne teoretyczne inspiracje Konceptualizacji Rozszerzonej

Nawiążemy ponownie do uwagi Piotra Maszczyka i Mariusza Próchniaka, odnoszącej się do wyników badań porównawczych, uzyskanych w drodze zastosowania Konceptualizacji I. Pisali oni, że na ówczesnym etapie badań nie było intencją zespołu rozstrzygnięcie, „czy w krajach EŚW11 powstał [...] odrębny model postkomunistycznego kapitalizmu”.

W ramach Konceptualizacji I zespół korzystał z inspiracji teorii Amable’a i skupiał się głównie na analizie ilościowej. Uzyskane wówczas wyniki badań porównawczych skłoniły nas [Rapacki, Gardawski 2021] do podjęcia kolejnego problemu badawczego – próby rozstrzygnięcia na gruncie teoretycznym kwestii specyfiki kapitalizmu patchworkowego. W jej wyniku powstała jego nowa konceptualizacja (Konceptualizacja II), wykorzystująca metodę typu idealnego Maksa Webera.

Obecnie idziemy o krok dalej i rozwijamy Konceptualizację II do postaci Konceptualizacji Rozszerzonej.

W proponowanej Konceptualizacji Rozszerzonej wprowadzamy kilka zmian w stosunku do Konceptualizacji II. Po pierwsze, przyjmujemy w niej metodologiczną perspektywę punktualizmu gradualnego. Po drugie, układem odniesienia w Konceptualizacji Rozszerzonej jest teoria odmian kapitalizmu Halla i Soskice’a (VoC), wykorzystująca podejścia firmo-centryczne. W odróżnieniu od oryginalnego podejścia VoC położyliśmy nacisk na ujawniającą się okresowo kluczową rolę państwa. Po trzecie, odwołujemy się tu w większym stopniu niż w Konceptualizacji II do teorii zależnej gospodarki rynkowej (DME) Andreasa Nölkego i Ariana Vliegentharta. Po czwarte, przyjmujemy założenie, że to polski porządek społeczno-ekonomiczny jest kluczem do wyjaśnienia specyfiki kapitalizmu patchworkowego, istniejącego

w większości krajów EŚW. Tym samym idziemy w ślady autorów koncepcji odmian kapitalizmu VoC i ich odwołania do przykładu Stanów Zjednoczonych i Niemiec przy konstruowaniu typów idealnych liberalnej i koordynowanej gospodarki rynkowej (LME i CME).

3.2.1. Pierwsza zmiana Konceptualizacji Rozszerzonej w stosunku do Konceptualizacji II: teoria gradualnego punktualizmu

Zacznijmy od uwag dotyczących metodologii. Doszliśmy do wniosku, że zjawisko dokonanego w Polsce przełomu ustrojowego wymaga odwołania się do metod łączących narzędzia służące analizie zmiany powolnej, gradualnej, z narzędziami przydatnymi do analizy zmiany jakościowej, skokowej, łączące więc gradualizm z punktualizmem, które zazwyczaj traktowane są jako opozycyjne. Nie możemy skorzystać z inspiracji marksistowskich i dialektyki heglowskiej, bowiem w przypadku naszego problemu badawczego zmiana skokowa nie była efektem dialektycznego rozwoju stanu poprzedzającego skok do kategorii o nowej jakości. Ewolucja autorytarnego socjalizmu nie prowadziła do wyłonienia kapitalizmu patchworkowego (abstrahujemy od zachowania pewnych trendów ewolucyjnych, które przekroczyły barierę dzielącą autorytarny socjalizm i kapitalizm patchworkowy). Przerwanie ciągłości dotyczyło zwłaszcza ewolucji struktury klasowej. Dodajmy na marginesie, że ewolucja autorytarnego socjalizmu w tej postaci, który miał miejsce w Polsce, kierowała w latach 80. porządek społeczno-ekonomiczny ku modelowi samorządowej, społecznej gospodarki rynkowej z mocnym rysem demokratycznym i partycypacyjnym (wskazywały na to z jednej strony analizy badaczy społecznych z kręgu socjaldemokratów – Tadeusza Kowalika czy Leszka Gilejki, z drugiej przewidywania czołowego badacza światowych systemów wartości – Ronalda Ingleharta).

Doszliśmy do wniosku, że pomocą może nam służyć aparat pojęciowy paleontologii i biologii ewolucyjnej, podobnie jak w przypadku analizy prowadzonej w ramach Konceptualizacji II służyło nam pomocą odwołanie się do drugiej zasady termodynamiki i pojęcia entropii [Gardawski, Rapacki 2021: 72]. W ramach paleontologii rozwinęła się teoria „przerwanej równowagi”, „punktualizmu” [Gould 1999; Najder 2009/2010]. Stosowanie tej teorii poza granicami paleontologii jest stosunkowo częste (np. udana próba zastosowania do badania ewolucji religii [Kaczmarek 2013]). Joanna Najder przedstawiła następującą syntezę tej teorii: „[k]onwencjonalna, darwinowska teoria ewolucji zakłada gradualizm, czyli powolne i stopniowe zmiany w organizmach danej populacji, które doprowadzają do powstania nowego gatunku. (...). (Natomiast) według Eldredge’a i Goulda (twórców teorii „prze-

rwanej równowagi” – J.G.), dane paleontologiczne wskazują, że przekształcanie gatunków zachodzi relatywnie szybko, a następnie przez większość czasu ich trwania gatunki nie zmieniają się” [Najder 2009/2010: 66]. Kluczowe pojęcia teorii to m.in. trwanie gatunku: „staza”, i przerywanie stazy – „punktacja”. Ta pierwsza jest odpowiednikiem „życia” gatunku: „[p]opulacje trwają we względnym stanie równowagi przez miliony, a nawet dziesiątki milionów lat. Nie znaczy to jednak, że nie występują drobne zmiany osobników czy nawet całej populacji, wywołane mutacjami bądź dobozem naturalnym. Zmiany te jednak nie kumulują się, nie utrwalają w gatunku, nie pogłębiają się i nie prowadzą do powstania nowego gatunku” [Najder 2009/2010: 68]. Z kolei punktacja to geologiczny moment „gwałtownej ewolucyjnej zmiany”, przerwanie stazy „wyznaczające narodziny nowego gatunku” [Najder 2009/2010: 70]. Oczywiście szybkość zmian należy odnieść do czasu geologicznego – do dziesiątek czy nawet setek tysięcy lat. Wśród różnych form ewolucji szczególne znaczenie ma ewolucja filogenetyczna, czyli ścieżka powstawania gatunków, w której ich liczba nie wzrasta, bowiem nowy gatunek powstaje w wyniku przekształcenia swego poprzednika. Na pytanie o źródło zmiany punktuacyjnej badacze reprezentujący ten punkt widzenia wskazują szoki egzogeniczne, zewnętrzne [Gould 1999].

Teoria przerywanej równowagi jest dogodnym punktem wyjścia dla naszej rozszerzonej konceptualizacji, jednak nie rozwiązuje istotnego dla nas problemu ukie-
runkowanych zmian gradualnych w okresie stazy, które jednak nie przekształcają gatunku, przekształcenie to następuje bowiem w drodze zmiany punktuacyjnej. Procesy przez nas analizowane wymagają w związku z tymłączenia perspektywy gradualnej z punktuacją.

Wzięliśmy więc na warsztat jedną z teorii ewolucji, rozwiniętych w naukach biologicznych (w medycynie, ale także w wielu działach biologii), a mianowicie pojęcie gradualnego punktualizmu (*punctuated gradualism*). Jest to hipoteza odnosząca się do ewolucji gatunku, cechującej się stosunkowo powolnym, gradualnym rozwojem, który jednak jest przerywany skokowymi zmianami. Przeniesienie tej siatki pojęciowej na grunt metod stosowanych w badaniach z zakresu ekonomii politycznej oznaczałoby odwołanie się do instytucjonalizmu historycznego z jego naciskiem na zmianę przyrostową, dobrze opisywaną za pomocą kategorii zależności ścieżkowej, jednak sama zmiana jakościowa nie byłaby w tym przypadku wynikiem kumulacji zmian jak w gradualizmie ani dialektycznym ścieraniem się sprzeczności, prowadzącym do powstania nowej jakościowo kategorii, lecz trajektoria zmian gradualnych zostałaby przerwana przez skokowe pojawienie się nowej kategorii. W tym punkcie skorzystaliśmy z aparatu pojęciowego gradualnego punktualizmu,

który zakłada podział ewolucji na segmenty, przedzielane skokami procesu ewolucyjnego, z których to segmentów każdy może cechować się odrębnym modelem ewolucyjnym [Hunt 2008].

3.2.2. Druga zmiana Konceptualizacji Rozszerzonej w stosunku do Konceptualizacji II: nawiązanie do teorii *Varieties of Capitalism* Halla i Soskice'a

Punktem centralnym analizy porównawczej odmian kapitalizmu w teorii VoC są firmy, stowarzyszenia przedsiębiorców oraz relacje pomiędzy firmami w ramach danego porządku społeczno-ekonomicznego.

Nasza decyzja, by zwrócić się ku tej perspektywie badawczej, wynikała z obserwacji ponad dwudziestu lat kształtowania kapitalizmu patchworkowego, które dowodziły, że to właśnie korporacje transnarodowe (TNC), dominujące w gospodarkach krajów EŚW11, stały się głównym rozsądnikiem patchworku, źródłem jego zakorzenienia i utrwalenia. Zwracamy się ku tej perspektywie także dlatego, że kapitalizm patchworkowy rozwijał się w otoczeniu, które decyzją władzy państwowej zostało w dużym stopniu pozostawione swobodnej grze rynkowej, z czym wiązały się stosunkowo mało restrykcyjne reguły prawa gospodarczego i równie mało restrykcyjne prawo regulujące rynek pracy. W naszej analizie pomijamy obecnie zwrot ku państwu, pojawiający się w niektórych krajach – nawiążemy do niego pod koniec artykułu.

Odwołujemy się do debaty dotyczącej orientacji firmo-centrycznej i państwo-centrycznej w kontekście nurtu *Varieties of Capitalism* [Feldmann 2019], a także koncepcji firmo-centrycznej w kontekście przezwyciężania pułapki średniego rozwoju w krajach półperyferyjnych, cechujących się słabością instytucji państwa i brakiem prorozwojowej polityki ze strony kapitału zagranicznego [Avlijaš, Gartzou-Katsouyanni 2024]. Te ostatnie autorki, omawiając aktualną literaturę, przenoszą uwagę „z państwa jako bezpośredniego organizatora innowacji poprzez interwencję odgórną na konceptualizację państwa jako czynnika wspomagającego wysiłki firm i innych interesariuszy na poziomie sub-narodowym i sektorowym w celu katalizowania innowacji gospodarczych i instytucjonalnych” [Avlijaš, Gartzou-Katsouyanni 2024: 621].

Susane Strange [1997] wskazała szereg czynników ograniczających instytucje narodowe i polityki prowadzone na poziomie krajowym od początku lat 90. Podkreślała, że aby utrzymać rolę głównego gracza gospodarczego, państwo powinno wykorzystać siłę gospodarczą aktorów zbiorowych, jednak ten wymiar był osłabiony nawet w przypadku takich gospodarek jak USA: odwrót państwa stał się kluczowym elementem rozwoju wolnego rynku. Można dodać, że nawet aktualny wielokryzys,

mimo oczekiwań, nie doprowadził jeszcze do powszechnego w skali międzynarodowej wzmocnienia pozycji instytucji państwa w gospodarce i polityce społecznej.

Mimo licznych krytyk koncepcja odmian kapitalizmu Halla i Soskice’a (VoC) pozostaje dla nas ważnym układem odniesienia. Autorzy formułują relacyjną koncepcję przedsiębiorstwa, która zawiera trzy wymiary: (i) dominujący sposób koordynacji; (ii) przewagi komparatywne; (iii) zdolności do tworzenia innowacji. Stosując te kryteria, autorzy wyodrębnili dwa typy idealne porządku społeczno-ekonomicznego albo inaczej – odmiany kapitalizmu: liberalną gospodarkę rynkową (LME) oraz koordynowaną gospodarkę rynkową (CME). Te dwa typy kapitalizmu różnią się sposobami koordynacji: „(w pierwszym) przypadku przedsiębiorstwa koordynują swoje działania z innymi aktorami przede wszystkim za pośrednictwem konkurencyjnych rynków, utrzymują między sobą dystans i wiążą się formalnymi umowami. (...). W drugim przypadku firmy koordynują działania z innymi aktorami poprzez procesy strategicznych interakcji, jakie zwykle modeluje teoria gier. Wyniki równowagi zależą tu od dostępnego wsparcia instytucjonalnego w zakresie tworzenia wiarygodnych zobowiązań, wymiany informacji, monitorowania, sankcjonowania i deliberacji” [Hall, Gingerich 2004: 5].

Autorzy koncepcji VoC analizują działalność koordynacyjną przedsiębiorstw w pięciu domenach (sferach). Należą do nich:

1. Domena stosunków pracy, w której problemem jest koordynacja negocjacji w sprawie płac i warunków pracy ze stroną pracowniczą: „stawką są tutaj poziom płac i wydajności pracy, które warunkują sukces firmy, oraz stopę bezrobocia i inflacji w całej gospodarce”.
2. Domena szkolenia i edukacji zawodowej: „[o]d sposobów rozwiązania tego problemu koordynacji zależą nie tylko losy poszczególnych przedsiębiorstw i pracowników, ale także poziom umiejętności i konkurencyjność całej gospodarki”.
3. Domena ładu korporacyjnego, w której najważniejszą kwestią jest dostęp do źródeł finansowania.
4. Domena relacji między firmami: „[o]d ukształtowania się odpowiednich relacji w tej sferze zależą (...) zdolności przedsiębiorstw do utrzymania konkurencyjności oraz postęp techniczny w całej gospodarce”.
5. Domena koordynacji stosunków z pracownikami: „[p]racownicy tworzą zasoby specjalistycznych informacji na temat działalności przedsiębiorstwa, które mogą być wartościowe dla kierownictwa, ale mają też zdolność do ukrywania informacji (...). Relacje, jakie firmy tworzą w celu rozwiązania tych problemów, warunkują ich własne kompetencje i charakter reżimów produkcyjnych w gospodarce” [Hall, Soskice 2001: 7].

Należy zwrócić uwagę, że ujęcie instytucji przedsiębiorstwa przez Halla i Soskice'a było i pozostaje przedmiotem krytycznych debat, zwłaszcza podejmowanych przez zwolenników ujęć holistycznych i zwolenników traktowania instytucji państwa jako osi porządku społeczno-ekonomicznego [zwłaszcza: „Varieties of Capitalism” Roundtable 2010].

Mimo że przyjmujemy szereg inspiracji z teorii VoC, to podkreślamy też różnice dotyczące podejścia do instytucji przedsiębiorstwa i instytucji państwa. Pozycja przedsiębiorstw, mimo że jest centralna w typie idealnym kapitalizmu patchworkowego, istotnie odbiega od odpowiednich pozycji w ramach typów idealnych liberalnej i koordynowanej gospodarki rynkowej (LME i CME), natomiast jest bliska typowi idealnemu „zależnej gospodarki rynkowej” (DME), opracowanemu przez Andreasa Nölkego i Ariana Vliegentharta. W odróżnieniu od typów idealnych wyróżnionych w teorii VoC, w kapitalizmie patchworkowym TNC nie były zorientowane na zaspokajanie potrzeb rynków wewnętrznych, nie konkurowały ze sobą na tych rynkach i nie inwestowały ani w B+R, ani w kapitał ludzki.

Z kolei instytucja państwa odgrywa kluczową rolę w okresie zmiany punktuacyjnej – aktywnej roli nie odgrywa wówczas jakaś zwycięska klasa społeczna, lecz właśnie elita reformatorska, dokonująca destrukcji zastanej architektury instytucjonalnej państwa autorytarnego socjalizmu i wprowadzającej nową architekturę.

3.2.3. Trzecia zmiana Konceptualizacji Rozszerzonej w stosunku do Konceptualizacji II: nawiązanie do teorii Dependent Marked Economy (DME)

W ramach Konceptualizacji II wielokrotnie nawiązywaliśmy do wpływu kapitału zagranicznego na gospodarki krajów EŚW. Autorzy wszystkich teorii ekonomii politycznych tych krajów wskazywali na zależność ich gospodarek od inwestycji zagranicznych. W polskiej literaturze Tomasz Grzegorz Grosse rozpowszechnił pojęcie „kapitalizmu egzogenicznego”, definiując go jako „taki model rozwoju, który jest silnie warunkowany czynnikami zewnętrznymi, np. decyzjami o inwestycjach zagranicznych korporacji, decyzjami politycznymi europejskich państw centralnych czy decyzjami dotyczącymi udostępniania jakichś technologii, które posiadają korporacje bardziej zaawansowane gospodarczo” [Grosse 2021: 18]. Badając kapitalizm patchworkowy, zaznaczyliśmy w ramach Konceptualizacji II rolę koncepcji DME. Kwestię tę szerzej ujmujemy w Konceptualizacji Rozszerzonej. Podkreślamy obecnie, że warunkiem koniecznym pojawienia się w krajach EŚW, szczególnie w krajach Grupy Wyszehradzkiej, większego lub mniejszego segmentu zależnej gospodarki rynkowej było

właśnie wcześniejsze ukształtowanie się podstaw kapitalizmu patchworkowego oraz kryzysowa sytuacja gospodarcza większości tych krajów. Sytuacja gospodarcza była uzależniona od bezpośrednich inwestycji zagranicznych. Wymagało to wprowadzenia bardzo przyjaznych dla kapitału zagranicznego warunków działalności gospodarczej, co w przypadku Polski i krajów regionu zakładało przyzwolenie na daleko idącą deregulację. W krajach kapitalizmu patchworkowego było to stosunkowo łatwe ze względu na brak własnej silnej burżuazji i obecność sprzyjających gospodarce rynkowej lub ideologicznie neutralnych związków zawodowych. Postkomunistyczne rządy nie miały problemu z przyjęciem polityki neutralnej wobec związków zawodowych. Dialog społeczny w trójkącie rząd-kapitał-praca [Ost 2010] raczej sprzyjał ograniczaniu pewnych praw pracy w zakresie stosunków przemysłowych. Kapitał zagraniczny, który przybył z krajów o tradycji liberalnej, nie napotkał przeszkód we wdrażaniu polityk zgodnych z tymi tradycjami.

Na wstępie odwołamy się do dwóch wymiarów korporacji transnarodowych. Pierwszy ma charakter uniwersalny, odnoszący się do korporacji jako bytu zbiorowego, drugi wskazuje na aspekt indywidualny korporacji. Odnosnie tych wymiarów Zbigniew Staniek i Marek Kubiński [2024: 623] uznali, że globalnym graczem w gospodarce światowej, obok Chin, Stanów Zjednoczonych i Unii Europejskiej, są właśnie wielkie ponadnarodowe korporacje. Autorzy pisali: „korporacje to globalne organizacje sieciowe o rozbudowanych międzynarodowych strukturach organizacyjnych, uwzględniające przestrzenne aspekty zarządzania. Ich funkcjonowanie wykorzystuje różnice prawne i kulturowe poszczególnych krajów. Wiele firm jest zorganizowanych w oparciu o hierarchiczną integrację pionową. Coraz większy jest również zakres gospodarki sieciowej z cechami integracji poziomej. W korporacjach stale przeplatają się sieci i hierarchie o różnym zasięgu i sile”. I dalej autorzy pisali, że „[z]asadniczo korporacje wielonarodowe podlegają trzem rodzajom regulacji: regulacjom krajowym (kraju pochodzenia przedsiębiorstwa), regulacjom krajów, w których prowadzi działalność, oraz regulacjom wynikającym z norm międzynarodowych”. Na podstawie tego usytuowania TNC Staniek i Kubiński stawiali ważny dla naszego tematu wniosek: „Różnice regulacyjne stanowią podstawę realizacji partykularnych interesów danej korporacji kosztem interesów ogólnych, takich jak klimat czy bezpieczeństwo, interesy poszczególnych krajów – dobrobyt ich obywateli” [Staniek, Kubiński 2024].

Analizując aktywność kapitału zagranicznego od strony funkcjonowania TNC w krajach Grupy Wyszehradzkiej, Andreas Nölke i Adrian Vliegenthart [2009] skonstruowali typ idealny „zależnej gospodarki rynkowej” (DME). Poszczególne TNC realizują produkcję wielkoseryjną nowoczesnych, lecz nie innowacyjnych produktów

na podstawie *know-how* opracowanego za granicą (często w krajach macierzystych danej TNC) i pod kontrolą własnych central, a następnie zaspokajają głównie popyt poza granicami kraju goszczącego. Miejsce celów rozwojowych kraju goszczącego zajmuje koniunktura na rynkach międzynarodowych i polityka centralnych zarządów TNC. Oznacza to, że istotnym problemem gospodarek zależnych od TNC staje się wiodąca rola tych korporacji w kształtowaniu profili produkcyjnych, które okazują się nie zawsze zgodne ze społeczno-ekonomicznymi interesami tych gospodarek. Wynika stąd m.in. brak możliwości realizacji długookresowego ukierunkowanego rozwoju gospodarki.

Nölke i Vliegenthart wskazywali na rolę ideologii klasy rządzącej, która zakładała szerokie dopuszczenie inwestycji zagranicznych: „Sytuacja polityczna w EŚW była wyjątkowo dobrze przystosowana dla w pełni rozwiniętego projektu instytucjonalnego, odpowiadającego preferencjom tych korporacji (MNC) ze względu na (...) ideologię przywódczej klasy politycznej, sprzyjającej rozwojowi systemu gospodarczego i przychylniej interesom MNC. Klasa ta przestrzegała polityki gospodarczej, pobudzającej restrukturyzację gospodarczą i wzrost gospodarczy w drodze inwestycji zagranicznych” [Nölke, Vliegenthart 2009: 676–677].

Należy stwierdzić, że możliwość powstania i rozwinięcia się nowej odmiany kapitalizmu w postaci zależnej gospodarki rynkowej była, między innymi, wynikiem ukształtowania się w regionie EŚW porządku przyzwalającego na daleko posuniętą autonomię poszczególnych TNC. Podkreślił to Marek Naczyk, uwypuklając w analizach regionalnych porządków społeczno-gospodarczych wątki zbieżne z naszą koncepcją kapitalizmu patchworkowego (dodamy, że autor ten powołał się na liczne prace z zakresu Porównawczej Ekonomii Politycznej, które również dla nas były źródłami inspiracji, m.in. Appel i Orenstein [2018], Bohle [2018], Bohle i Greskovits [2012], Drahokoupil [2009]). Naczyk wskazał, że „[p]od wpływem organizacji międzynarodowych i neoliberalnych krajowych ekonomistów kraje EŚW stały się wręcz «globalnymi liderami» w przyjmowaniu reform rynkowych z lat 90. XX w. (...). Ich wyjątkowa otwartość na bezpośrednie inwestycje zagraniczne (BIZ) przekształciła je w «zależne gospodarki rynkowe» (DME), w których banki i wiodący producenci z branż zorientowanych na eksport – m.in. motoryzacji i elektroniki – byli w przeważającej mierze kontrolowani przez koncerny międzynarodowe (...)” [Naczyk 2021].

Podobną interpretację w odniesieniu do polskiej „zależnej gospodarki rynkowej” dał Krzysztof Jasiecki w artykule z 2014 roku: „Polska jako «zależna gospodarka rynkowa», która nawet będąc częścią UE, pozostaje krajem o niższych standardach instytucjonalnych podporządkowanych interesom korporacji transnarodowych, działających zgodnie z regułami globalnego kapitalizmu podporządkowującego rozwój

«spóźnionych przybyszy» preferencjom państw wysoko rozwiniętego rdzenia tego systemu. W tej interpretacji stopniowa integracja z gospodarkami centrów Europy Zachodniej nie zmienia faktu, że Polska jest przykładem jakościowo nowej odmiany liberalnego kapitalizmu» [Jasiecki 2014: 57].

Dorothee Bohle i Edgars Eihmanis [2022: 499] komentując teorię DME pisali: „Inwestorzy zagraniczni nie są skłonni inwestować w szkolenie i kształcenie swojej siły roboczej. Chociaż inwestycje zagraniczne są w dużym stopniu subsydiowane, inwestycje w badania i rozwój pozostają stosunkowo niskie, a skutki uboczne dla gospodarki krajowej są niewielkie, co ogranicza możliwości modernizacji gospodarczej. Co więcej (...), duże międzynarodowe korporacje wolą wykorzystywać lokalizację peryferyjne jako centra przenoszenia zysków i unikania płacenia podatków”.

Problem, przed jakim stają gospodarki silnie zależne od TNC, to wiodąca rola tych korporacji w kształtowaniu profili produkcyjnych tych gospodarek zgodnie z własnymi interesami, nie zawsze odpowiadającymi społeczno-ekonomicznym interesom krajów goszczących, i wynikający stąd brak gwarancji stabilnego wzrostu, nie mówiąc o ukierunkowanym rozwoju, co wywołało efekt „dryfu rozwojowego”. Miejsce endogenicznych celów rozwojowych zajmuje koniunktura na rynkach międzynarodowych i polityka centralnych rządów TNC. Z punktu widzenia krajowego kapitalizmu model DME oznacza nową jakościową postać patchworku – obecnie strategiczne działy gospodarki są zbiorem patchworkowych podmiotów – przedsiębiorstw należących do TNC.

W koncepcji typu idealnego DME występuje kwestia, która wymaga komentarza. Pisząc o komplementarności instytucjonalnej, Nölke i Vliegenthart założyli jednolitość instytucjonalną TNC w krajach Grupy Wyszehradzkiej, tak jakby realizowały one jeden model ładu korporacyjnego, jeden model stosunków przemysłowych itd. Gdyby zaakceptować ten punkt widzenia, to można by twierdzić, że to DME, jako typ idealny, a nie model kapitalizmu patchworkowego, lepiej oddaje istotę i cechy szczególnie porządków społeczno-ekonomicznych krajów Grupy Wyszehradzkiej. Analizując jednak kapitalizm w tych krajach od wewnątrz, można dostrzec istnienie daleko idącego zróżnicowania polityk prowadzonych przez TNC, na co wskazywali cytowani powyżej Staniek i Kubiński: ich struktury przypominają raczej wspomniany archipelag autonomicznych architektur instytucjonalnych niż spoisty łąd o jednej instytucjonalnej logice. Przyznawali to zresztą wielokrotnie sami autorzy koncepcji DME, pisząc o hierarchicznej kontroli spółek zależnych z poziomu zagranicznych central: „tak więc hierarchiczne relacje między centralami TNC a ich miejscowymi spółkami zależnymi zastępowały rynek (LME) i asocjacje [*associations*] (CME) jako typowe mechanizmy koordynacji w tych gospodarkach” [Nölke, Vliegenthart 2009: 694].

Oczywiście, są uniwersalne cechy w funkcjonowaniu ogółu TNC w krajach Grupy Wyszehradzkiej, na które kładzie nacisk typ idealny DME, zwłaszcza import *know-how* i brak aktywności w zakresie B+R, niemniej z wewnętrznego punktu widzenia pluralistyczny porządek DME niesie cechy patchworku i mamy wątpliwości, czy uzasadniona jest teza autorów koncepcji typu idealnego DME o komplementarności instytucji w ramach tej odmiany kapitalizmu (pisali oni: „mamy szereg przykładów komplementarności między (...) cechami ładu korporacyjnego i innymi głównymi instytucjami” [Nölke, Vliegenthart 2009: 694]).

Badacze międzynarodowych stosunków przemysłowych wielokrotnie analizowali wpływ inwestycji zagranicznych na sytuację społeczno-gospodarczą krajów goszczących. Przedmiotem szczególnych zainteresowań były gospodarki krajów EŚW [Meardi et al. 2009]. Bechter, Brandl i Meardi [2011], analizując na poziomie całej Europy krajowe i sektorowe determinanty stosunków przemysłowych, procesy postępującej konwergencji, a jednocześnie trwania w pewnych obszarach specyficznych krajowych stosunków pracy, stwierdzili pewne wyosobnienie sytuacji krajów postkomunistycznych („tranzytowych”), a także wpływ dużych firm działających transnarodowo. Firmy te są w stanie unikać regulacji krajowych i „mogą „rządzić” stosunkami pracy”.

Kończąc zwrócimy raz jeszcze uwagę, że rozwój DME był wspierany przez brak „silnych burżuazji krajowych, które mogłyby oprzeć się (...) rozwojowi MNC”. Był to czynnik, który „prawdopodobnie (...) w znacznym stopniu przyczynił się do silnie zależnego charakteru gospodarek krajów Europy Środkowo-Wschodniej (w porównaniu z innymi regionami pół-peryferii)” [Nölke, Vliegenthart 2009: 694]. Ten brak miał powodować, zdaniem autorów koncepcji DME, brak inwestycji w długookresowy rozwój gospodarki: „Zachodni właściciele wschodnich zakładów produkcyjnych mogą być w pewnym stopniu zainteresowani krótko- i średnioterminową rentownością swoich inwestycji w DME, mają jednak mniejszą motywację niż krajowa burżuazja do inwestowania w długoterminową stabilność tych gospodarek” [Nölke, Vliegenthart 2009: 695].

Nölke i Vliegenthart zaznaczyli także obecność alternatywnych w stosunku do DME porządków społeczno-ekonomicznych, m.in. ten, który „opiera się na «klanach»” — jako czwarty podstawowy sposób koordynacji społecznej, dominujący na globalnych peryferiach Azji Środkowej i Afryki Subsaharyjskiej [Nölke, Vliegenthart 2009: 696]. Można założyć, że autorzy antycypowali istnienie „klasy prebendowskiej”, którą w tekście z 2016 roku odnosił do porządku pojawiającego się na Węgrzech Ivan Szelenyi. Dodajmy, że utrwalenie się takiego modelu władzy gospodarczej może oznaczać wyczerpanie się użyteczności typu idealnego kapitalizmu patchworkowego

w przypadku Węgier, w których czynnikiem wpływającym na instytucjonalną strukturę gospodarki jest w dużym stopniu polityka gospodarcza klasy prebendowskiej (Magyar i Madlovics [2023: 30] stosowali tu termin „naczelny patron i jego dwór”).

4. Konceptualizacja Rozszerzona kapitalizmu patchworkowego

W literaturze istnieje wiele rekonstrukcji kapitalizmu postkomunistycznego, sporządzonych zarówno zgodnie z metodą typów idealnych, jak i typów przeciętnych/statystycznych (w Weberowskim rozumieniu tych pojęć). Analizy były dokonywane w ramach różnych metodologii i w różnych przekrojach geopolitycznych (począwszy od przekroju wyodrębniającego „kraje Europy Środkowo-Wschodniej” i „kraje Europy Wschodniej i Azji”). Część z tych analiz była przedmiotem naszego artykułu z 2021 roku [Gardawski, Rapacki 2021], do niektórych nawiązaliśmy już w niniejszym tekście. Obecnie przedstawimy Rozszerzoną Konceptualizację kapitalizmu patchworkowego, która będzie podstawą konstrukcji typu idealnego. Zgodnie z klasyfikacją Grosman, Kozarzewskiego i Okhmatovskiyego, konceptualizacja ta i odpowiedni typ idealny mają charakter holistyczny (jakościowy) i dynamiczny. W nawiązaniu do tej klasyfikacji nasza Rozszerzona Konceptualizacja będzie rozwinięciem typologii idealnej, zawartej w Konceptualizacji II, zaproponowanej w artykule Gardawskiego i Rapackiego [2021].

Likwidacja ustroju, objętego ogólnym pojęciem „komunizmu”, odrzucenie właściwej komunizmowi ideologii i zastąpienie tego ustroju przez gospodarkę rynkową, przybrało różne postacie, które za Eyalem, Szelenyim i Townsley [1998] identyfikujemy jako kapitalizmy rozwijane „z dołu”, „z boku” i „z góry”. Wszystkie społeczeństwa, którym narzucono ustrój komunistyczny, dziedziczyły historycznie ukształtowaną, słabą identyfikację z instytucjami formalnymi, a także każde z nich niosło ślady specyficznych instytucji i kultury, istniejących przed sowieckim podbojem i trwających w postaci latentnej w okresie komunizmu. Ponadto w epoce komunizmu część krajów przeszła od ustroju totalitarnego do ustroju, który określamy jako „autorytarny socjalizm”. Po przełomie ustrojowym z wiosny i jesieni ludów 1989 roku, na gruncie tego dziedzictwa zaczęły się kształtować różne ścieżki wytyczające kierunki dalszego rozwoju. Spośród nich dwie okazały się stosunkowo trwałe: ścieżka kapitalizmu patchworkowego, właściwa – w większym lub mniejszym stopniu – krajom Europy Środkowo-Wschodniej, w tym Polsce, i ścieżka kapitalizmu oligarchicznego, którą podążyły Rosja, Ukraina i większość krajów rosyjskiej „wspólnoty niepodległych państw”.

Nasza Konceptualizacja Rozszerzona odpowiada ścieżce kapitalizmu patchworkowego. Jej omawianie rozpoczniemy od wskazania kluczowego, naszym zdaniem, czynnika, który położył podwaliny pod specyficzny szlak zależności ścieżkowej, prowadzący do dojrzałej postaci tego typu kapitalizmu. Była to zbieżność warunków geopolitycznych i społeczno-strukturalnych z postawami społecznymi oraz, co w tej konfiguracji jest kluczowe, aspiracjami politycznymi i etosem elit reformatorskich, wyniesionych niespodziewanie do władzy w Polsce i w większości krajów EŚW. Elity te miały różną ekonomiczno-polityczną genezę. Należeli do niej, zależnie od kraju, w większości przedstawiciele inteligenckiej opozycji wobec władzy komunistycznej, modernizatorzy należący do aparatu politycznego partii komunistycznej, menedżerowie-technokraci wchodzący w skład „nomenklatury”, lecz niechętni socjalistycznej gospodarce nakazowej. Ponadto ukrytym uczestnikiem tych elit były reprezentacje zwycięzców w zderzeniu cywilizacji zachodniej i komunizmu, czyli zachodnie elity biznesu i polityki, żywo zainteresowane kierunkiem transformacji w krajach EŚW. Podkreślamy jednak, że naszym zdaniem kluczową rolę odgrywały elity reformatorskie i ich dążenie do przyłączenia krajów EŚW do Europy Zachodniej. Jeśli za Janem Drahekoupilem wyodrębnimy dwa podejścia do sił reformatorskich w krajach EŚW: odwołujące się do klas społeczno-zawodowych i odwołujące się do elit, my, podobnie jak Drahekoupil, przychylamy się ku temu drugiemu („podejście elitarne koncentruje się na osobach zajmujących pozycje elitarne, ich cechach społecznych, kulturowych, ideologicznych i ekonomicznych oraz historii ich karier” [Drahekoupil 2008]). Za Draganem Petrescu wskażemy wspólne cechy elit w krajach EŚW: głosiły nieutopijne programy, nie reprezentowały interesów żadnej klasy społecznej i były przeciwne stosowaniu przemocy (z wyjątkiem Rumunii) [Petrescu 2016].

Poniżej omawiamy kolejne elementy Rozszerzonej Konceptualizacji kapitalizmu patchworkowego, które odnosimy głównie do doświadczeń polskiej ekonomii politycznej. Jak pisaliśmy, konceptualizacja ta będzie następnie podstawą do skonstruowania typu idealnego kapitalizmu patchworkowego.

4.1. Historycznie odziedziczona słabość instytucji formalnych

Zagadnienia słabości instytucji państwa i prawa, przy silnych instytucjach nieformalnych, spajających społeczne mikrostruktury, zostały przez nas opisane w artykule z 2021 roku [Gardawski, Rapacki 2021]. Podkreślaliśmy tam m.in. rolę odległej historii społecznej i politycznej, a także dwukrotnego załamania instytucjonalnej architektury porządku społeczno-gospodarczego i struktury społecznej w ciągu życia jedne-

go pokolenia, w latach 1945–1949 i 1989–1990 [Gardawski, Rapacki 2021: 31–39]. Wzmocniło to dyspozycję do dzielenia świata społecznego na segment „nasz” i segment „ich” – świata oficjalnych struktur władzy, często nielegitymizowanej.

Obecnie chcemy nieco rozwinąć problem dziedzictwa historycznego i długiego trwania wzorów kulturowych. Mamy tu na uwadze zwłaszcza trwałość „kultury folwarczej”.

Na przełomie XV i XVI wieku rozeszły się drogi rozwoju Europy Zachodniej i Wschodniej. Na Zachodzie rozpoczął się rozwój stosunków kapitalistycznych, na Wschodzie ukształtował się specyficzny, różniący się od klasycznego feudalizmu, system folwarczno-pańszczyźniany. Do XV wieku feudalne poddaństwo chłopów nie różniło się w obu częściach Europy: „zasadniczo nie było wyzyskującym układem, w którym panowie «posiadali» pracę”. Poddaństwo „było w zasadzie umową kontraktową, w ramach której usługi pracy były wymieniane w zamian za dobro publiczne w postaci ochrony i sprawiedliwości”. Chłop pańszczyźniany „był w rzeczywistości również ogólnie chroniony przed arbitralnymi zmianami warunków umowy” [North, Thomas 1971: 778].

Zmianę, która nastąpiła w Europie Wschodniej, przedstawimy na przykładzie królestwa polsko-litewskiego (Pierwszej Rzeczypospolitej).

W okresie od XVI do XVIII wieku Pierwsza Rzeczypospolita nie знаła monarchii absolutnej, była demokracją szlachecką (szlachta obejmowała ok. 6% ludności, w większości pełniącą rolę klasy średniej, obok której obecny był niewielki odsetek wielkich posiadaczy ziemskich – magnatów). Państwo było w dużym stopniu zdecentralizowane, mały był zakres kompetencji władzy państwowej, nieomal brak było aparatu administracji centralnej, bardzo niewielki był aparat sądowy czy skarbowy. Państwo zredukowało do minimum własną działalność gospodarczą. Szlachta głosiła hasło, że siła Polski nie wynika z siły rządu, lecz z rycerskiego etosu ogółu szlachty, gotowej bronić kraju. Wartością naczelną szlachty była „złota wolność” przejawiająca się w bardzo rozbudowanych swobodach i przywilejach. Szlachta posiadająca folwarki nie płaciła podatków, nie płaciła także podatków od towarów importowanych na własne potrzeby.

Głównym działem gospodarki Pierwszej Rzeczypospolitej było folwarczne rolnictwo. Aby zwiększyć produktywność folwarków, szlachta uzyskiwała od królów w XV i XVI wieku przywileje przekształcające chłopów pańszczyźnianych w quasi-niewolników przywiązanych do folwarków. Ukształtowało to specyficzne wzory wartości, określone przez Janusza Hryniewicza jako „kultura folwarczna”⁶. Zakorzeniła się

⁶ „Folwarczna kultura organizacyjna doprowadziła do utrwalenia dwóch odmiennych typów zachowań pracowników i kierownictwa folwarku. Po stronie właścicieli-kierowników mieliśmy nieskrępowaną

ona w mentalności społeczeństwa i jej oznaki można odnaleźć także w dzisiejszych postawach społecznych. Jej cechami są między innymi: niski poziom zaufania społecznego, zwłaszcza niski poziom zaufania między zwierzchnikami a pracownikami wykonawczymi, akceptowanie autokratycznych metod zarządzania, przyzwolenie na łamanie sformalizowanych reguł, ochrona konformistów i nietolerowanie opozycji [Hryniewicz 2007: 31; zob. także Domańska 1996].

Mówiąc w uproszczeniu, dziedzictwo kulturowe zawiera się w raczej mało spójnym połączeniu – z jednej strony – kultury folwarcznej i słabych instytucji formalnych, a z drugiej – bardzo wysoko lokowanego w hierarchii wartości dążenia do wolności. Cechy charakterologiczne Polaków odbiły się na ułożeniu stosunków między państwem a narodem (społeczeństwem). Jak pisał Edward Jeleński, charakteryzowały się one, poczynając od późnego średniowiecza, „specyficznym zjawiskiem mesjanizmu polskiego i koncylaryzmem (w znaczeniu wyższości parlamentu nad królem). Cechy te wpłynęły na formowanie się podstaw ustrojowych demokracji szlacheckiej, ograniczyły tendencje absolutystyczno-ustrojowe w systemie politycznym dawnej Rzeczypospolitej: skutki owych długotrwałych procesów ustrojowo-polityczno-kulturowych odczuwamy w naszym kraju po dzień dzisiejszy” [Jeleński 2017: 135].

W okresie autorytarnego socjalizmu życie zbiorowe koncentrowało się w grupach nieformalnych (w grupach uczestnictwa, grupach „własnych”), w których więzi były wzmacniane przez inkluzyjny albo inaczej wiążący kapitał społeczny (kapitał zaufania łączący osoby bliskie – ang. *bonding capital*), natomiast więź z grupami zewnętrznymi i instytucjami formalnymi (oficjalnymi) była słaba. Wyrażała się ona niskim zasobem kapitału pomostowego (mierzonego głównie zaufaniem do grup obcych – ang. *bridging capital* [Putnam 2000]), a zwłaszcza niskim zasobem kapitału łączącego (inaczej – podległościowego, mierzącego poziom zaufania między reprezentantami niższych i wyższych pozycji w strukturze nierówności, w tym nierówności w zakresie władzy – ang. *linking capital* [Woolcock 2001]). Stefan Nowak był autorem ważnej w polskiej socjologii teorii średniego zasięgu, zgodnie z którą społeczeństwo było swego rodzaju „federacją grup pierwotnych”, rodzinnych i towarzyskich, zbiorem

władzę i świadomość decyzyjności nieograniczonej przepisami, po stronie chłopów wykształcił się etos wymuszonego lub zinternalizowanego posłuszeństwa, w połączeniu z brakiem poczucia odpowiedzialności i zapotrzebowaniem na szczegółowe instrukcje w pracy i opiekę kierownika poza pracą. Wyrazem trwałości tego etosu w środowisku chłopskim były dość częste w XVIII w. negatywne reakcje chłopów na propozycje zniesienia pańszczyzny (...). Chłopi wolli być wyrobnikami niż samodzielnymi gospodarzami (...). W środowisku wiejskim wytworzył się szczególny stan świadomości społecznej, którym możemy określić mianem podwójnej etyki. Wobec własnej grupy obowiązywał wymóg bezwzględnej uczciwości, natomiast co do kradzieży rzeczy pańskich albo księżyich nie było żadnych zahamowań” [Hryniewicz 2007: 33].

zamkniętych „monad” [Nowak 1987]. Wewnątrz tych monad kształtowały się specyficzne wzory działania i instytucje nieformalne. Zarazem Nowak dodał do obrazu więzi społecznych w Polsce osobliwość w postaci powszechnej w społeczeństwie w okresie autorytarnego socjalizmu identyfikacji z Narodem jako wspólnotą moralną. Dodajmy, że zaowocowała ona w 1980 roku masowym ruchem „Solidarności”, jednoczącym większość społeczeństwa w opozycji wobec władzy partii komunistycznej. Grażyna Skąpska [2019] opisywała zjawisko niskiego poziomu identyfikacji z oficjalnie obowiązującymi regułami formalnymi, w tym normami prawa, wprowadzając pojęcie „nihilizmu prawnego”. Rozbicie społeczeństwa na mikrostruktury wywoływało omawiane w wielu publikacjach zjawisko alienacji instytucji władzy, powodowało także pozorność więzi z oficjalnymi organizacjami (od zawodowych do terytorialnych). Należy podkreślić ważną cechę struktur nieformalnych, funkcjonujących we wspomnianym kontekście, mianowicie dyspozycję członków małych grup do „brania spraw we własne ręce”, bez oglądania się na przyzwolenie ze strony władz i na narzucone przez nie reguły, w tym reguły prawa. Ta indywidualna przedsiębiorczość, podejmowanie inicjatyw bez oglądania się na instrukcje płynące z góry, była specyficznym dziedzictwem przeszłości, wciąż żywym zwłaszcza w środowisku robotniczym. W odniesieniu do kapitału społecznego powyższe obserwacje były potwierdzane przez analizy Francisca Fukuyamy. W jego badaniach porównawczych kraje postkomunistyczne cechowały się w ujęciu średnim względnie najniższym poziomem zaufania społecznego [Fukuyama 1997].

Kończąc tę część rozważań, nawiążemy jeszcze raz do koncepcji Janusza Hryniewicza i trwałości „kultury folwarcznej”. Pisząc o organizacjach w okresie autorytarnego socjalizmu, stwierdził on, że „socjalistyczne zakłady pracy były bardziej podobne do folwarków niż do typowych przedsiębiorstw kapitalistycznych” [Hryniewicz 2007: 37]. Podobny wniosek sformułował on po badaniach organizacji gospodarczych w latach 2000.

4.2. Przełom ustrojowy. „Elita przełomu”: tworzenie demokracji liberalnej i przesłanek kapitalizmu patchworkowego

Jak wspomnieliśmy, kluczowa dla powstania kapitalizmu patchworkowego była sekwencja zdarzeń o charakterze zmiany punktuacyjnej, odpowiadających Talebowskiemu określeniu „czarny łabędź”, chociaż z punktu widzenia systemu światowego załamanie gospodarcze bloku sowieckiego nie nosiło takiego charakteru. Najważniejsze

okazało się przejęcie władzy politycznej przez specyficzną elitę. W wyniku niespodziewanego załamania komunizmu w Związku Sowieckim kraje zagarnięte przez Rosję oraz kraje będące jej dominiami uzyskały niepodległość, a obóz sowiecki rozpadł się na kilka części. Jedna z nich, obejmująca kraje Europy Środkowo-Wschodniej i kraje bałtyckie, okazała się szczególnie podatna na wejście na ścieżkę kapitalizmu patchworkowego. Inna droga była sądzona krajom Europy południowo-wschodniej, inna Rosji i Ukrainie, jeszcze inna pozostałym postsowieckim krajom azjatyckim.

Skupimy się obecnie na procesie formowania demokracji liberalnej i polskiego kapitalizmu patchworkowego, który można traktować jako punkt odniesienia dla analogicznych procesów we wskazanej części krajów EŚW.

W przypadku przesłanek polskiego kapitalizmu patchworkowego ważna była ostatnia dekada autorytarnego socjalizmu. W 1980 roku nastąpiło głębokie ograniczenie zakresu autorytaryzmu i pojawienie się instytucji istotnie heterogenicznej w stosunku do systemu – niezależnego i samorządnego związku zawodowego (a właściwie ruchu społecznego) „Solidarność”. Działacze związku zostali określani przez Wiesławę Kozek [2003: 385] mianem „opozycji pozasystemowej”. W ciągu kilkunastu miesięcy legalnego działania związek doprowadził do zmiany ustroju wewnętrznego przedsiębiorstw, wymuszając na rządzącej partii komunistycznej zgodę na wprowadzenie demokratycznie wybieranego i obdarzonego dużymi kompetencjami stanowiącymi samorządu pracowniczego. Władze zdecydowały się bezpośrednio po złagodzeniu zasad stanu wojennego na dopuszczenie do działania samorządu, co doprowadziło do „heterogenizacji” przedsiębiorstw (w części wielkich fabryk działał samorząd kontrolowany przez podziemną „Solidarność” i był w pewnej opozycji do oficjalnych związków zawodowych i dyrekcji, w części samorząd współpracował z tymi związkami i dyrekcjami, w części był instytucją pozorną).

Dzięki „Solidarności” w ostatnich dekadach autorytarnego socjalizmu instytucjonalizowała się opozycja demokratyczna – inteligencka grupa etosowa⁷, która w momencie przełomu ustrojowego została niespodziewanie wyniesiona do władzy przez rozczarowaną autorytarnym socjalizmem większość społeczeństwa, głównie

⁷ Za Tadeuszem Szawielem powtórzmy, że na „ethos” w ujęciu typowo-idealnym, składa się „pewien zhierarchizowany zespół wartości oraz, co najważniejsze, ich określona «przekładnia» na zachowania społeczne. (...) Ethos oznacza zatem zaangażowanie w określone wzory zachowań społecznych. Wartości przejawiają się w owych wzorach, kształtując w ten sposób życie codzienne. (...) Wiąż wartości z określonymi zachowaniami społecznymi wypracowywana jest zazwyczaj we wczesnej fazie krystalizowania się grupy etosowej. Raz wypracowana forma przekładu wartości na zachowanie społeczne ma charakter powinności i cechuje ją trwałość” [Szawiel 2011/1982: 291]. Ponadto Szawiel podkreśla, że „[z]grupą mamy do czynienia wtedy, gdy istnieje świadomość przynależności i poczucie więzi jednostek z czymś ponadjednostkowym” [Szawiel 2011/1982: 294].

przez polski „świat pracy”⁸. Grupę tę będziemy określali terminem „elity przełomu”⁹. Ważna z punktu widzenia cech tej elity była teza Jadwigi Staniszkis [1991], która pisała, że pierwszy raz w dziejach nastąpiła fundamentalna zmiana formacji społeczno-ekonomicznej bez ukształtowania się w ramach poprzedniej formacji endogennej ekonomicznej klasy rewolucyjnej, dążącej do przejęcia kontroli nad środkami produkcji (jeśli użyć terminologii marksistowskiej). Podobną tezę wysunął Petrescu [2014], pisząc, że jedną z cech „negocjowanej rewolucji” było to, że nie była przeprowadzona w imię jakiejś klasy, o czym już wspominaliśmy. Z kolei Szelenyi [2015] pisał: „[w]e wszystkich innych historycznych przypadkach przejścia do kapitalizmu akumulacja pewnego kapitału miała miejsce w łonie formacji przedkapitalistycznych”. Podkreślenia wymaga typowo-idealne ujęcie tego procesu, gdy bowiem podda się analizie konkretne zjawiska, można łatwo odnaleźć wiele różnorodnych elementów ustroju rynkowego w czasach autorytarnego socjalizmu (analizy Kinga i Szelenyiego [2005]).

Wyłonione niespodziewanie nowe elity władzy różniły się między sobą istotnie w zależności od krajów, ich historii, kultury cechującej społeczeństwa, dominującej tradycji religijnej i politycznej itd. Ich działalność była silnie zależna od czynników geopolitycznych. Nie wnikając obecnie w tę złożoną problematykę, skupimy się na polskiej elicie, traktując ją jako typowo-idealne odniesienie dla elit wszystkich 11 krajów Europy Środkowo-Wschodniej, które weszły w skład Unii Europejskiej.

W Polsce trzon elity składał się z przedstawicieli inteligencji humanistycznej, którzy w 1980 roku byli doradcami strajkujących robotników i reprezentowali zbuntowaną wobec władzy komunistycznej większość społeczeństwa. Występując w tej roli, byli obdarzeni wielkim autorytetem społecznym. W rezultacie w 1989 roku elita otrzymała społeczne przyzwolenie na wprowadzenie reform według własnego planu i zdobyła wyjątkowo silną polityczną pozycję. Był to czas definiowany przez jej członków jako „okres polityki nadzwyczajnej”, w którym nie było jeszcze konkurencji politycznej i walki o władzę, będącej zagrożeniem „dla reformatorskiego kursu” [Luszniewicz, Morawski, Zawistowski 2021: 174].

Na pierwszym miejscu wśród cech członków „elity przełomu” wymienimy nadaną przez nich wysoką wartość wyzwolenia kraju spod hegemonii Rosji i uzyskanie

⁸ Pisząc o „świecie pracy” odnosimy ten termin zarówno do robotników, jak i do inteligencji technokratycznej, inżynierów i techników niepełniących wyższych funkcji kierowniczych. Grupa ta różniła się od przedstawicieli technokracji, pełniących wyższe funkcje kierownicze, należących do nomenklatury, którzy reprezentowali ukształtowany w ramach poprzedniego reżimu grupowy interes branżowy [Hausner 1987].

⁹ Można dodać, że w krajach bałtyckich członkowie tej elity byli często członkami partii komunistycznej, którzy w momencie odzyskania niepodległości przekształcili się w „elitę przełomu”.

pełnej niepodległości. Tej idei towarzyszyła idea powrotu do kręgu krajów Europy Zachodniej i uzyskania członkostwa w Unii Europejskiej i NATO. Członkowie elity mieli silne osobiste związki z elitami krajów zachodnich, z czym wiązała się naczelną idea „tranzytologiczna” – powrotu na miejsce zajmowane przed II wojną światową, przy, dodajmy, idealizacji tego miejsca (branie w nawias faktu ówczesnego peryferyjnego niedorozwoju kraju).

Na drugim miejscu wymienimy etos demokratyczny, wsparcie idei demokracji parlamentarnej oraz wyidealizowaną wizję mechanizmów rynkowych i konkurencji. Członkowie „elity przełomu” podjęli misję ukształtowania otwartego społeczeństwa demokratycznego i gospodarki rynkowej o charakterze radykalnie liberalnym (neoliberalnym), z minimalną ingerencją państwa, daleko posuniętą deregulacją gospodarki i radykalną prywatyzacją środków produkcji. Leszek Balcerowicz, przywódca ekonomicznej frakcji polskiej „elity przełomu”, w taki sposób opisywał retrospektywnie, w grudniu 2019 roku, program przyjęty w czasie zmiany ustroju: „praktycznie (nie było – J.G.) żadnych wątpliwości: to musi absolutnie być kapitalizm wolnorynkowy (...), żadnych kompromisów z własnością państwową czy mieszaną – w strategicznych czy szczególnie ważnych sektorach gospodarki. Również żadnej polityki «przemysłowej»”. A więc jaki miał być mechanizm koordynacji w sferze ekonomicznej? – „konkurencja, dzięki wolnorynkowej gospodarce i otwarcie na świat” [Luszniewicz, Morawski, Zawistowski 2019: 109]. Aby osiągnąć ten cel, „elita przełomu” podjęła kroki w kierunku destrukcji zastanego autorytarnego systemu instytucjonalnego i odpowiadającej mu struktury ekonomiczno-zawodowej, czego jedną z konsekwencji było przyjęcie paradygmatu firmo-centrycznego – ukształtowanie instytucji swobodnie działającego na rynku, w pełni prywatnego przedsiębiorstwa, podlegającego zasadom prawa, w tym prawa antymonopolowego. „Elita przełomu” nałożyła drakońskie podatki na przedsiębiorstwa państwowe, oczekując, że nastąpi ich szybka prywatyzacja. Dodamy, że elity reformatorskie innych krajów regionu również głosiły i wprowadzały w życie idee neoliberalne, nawet jeśli nie były one akceptowane społecznie [Popic 2018].

Spółeczna akceptacja programu była możliwa w Polsce głównie dzięki stanowi świadomości ekonomicznej robotników przemysłowych. Świadomość ta cechowała się indywidualizmem (wbrew oczekiwaniom socjaldemokratów, przekonanych o postawach kolektywistycznych), orientacją prorynkową i prokonkurencyjną, a jednocześnie protekcyjnistyczną (pod tym ostatnim względem robotnicy różnili się od członków „elity przełomu” [Gardawski 1992 i 1996]). Warto dodać, że robotnicy popierali koncepcję prywatyzowania przedsiębiorstw państwowych, jednak sami preferowali pracę raczej w przedsiębiorstwach państwowych, niż w prywatnych kor-

poracjach. Lena Kolarska-Bobińska [1986] wskazywała na powszechny w mentalności Polaków „mit rynku”.

Szczególne znaczenie miał fakt, że członkowie elity nie aspirowali do roli właścicieli środków produkcji i chcieli pozostać klasą władzy politycznej. Odwołując się do koncepcji Darona Acemoglu i Jamesa Robinsona [2022], reformatorzy spełnili pierwszy i kluczowy warunek wprowadzenia kraju na „wąską ścieżkę” demokratycznego liberalizmu: rozdzielenie władzy politycznej i własności ekonomicznej, władzy państwowej i kapitału. Otwierało to szanse na tworzenie państwa, które cytowani autorzy nazywali „Lewiatanem ujarzmionym”. Takie państwo ma wystarczającą władzę, by utrzymać porządek, ale nie jest na tyle silne, by być opresyjnym. To chroni wolność i sprzyja wzrostowi gospodarczemu. Inną sprawą jest, czy powstające po przełomie antykomunistycznym państwo stanie się „Lewiatanem ujarzmionym”, gwarantującym porządek.

Misją elity było tworzenie warunków dla pojawienia się i rozwoju przyszłej klasy kapitalistów, podjęła więc program prywatyzacji zgodnej z modelem liberalnym, anglosaskim, a nie modelem niemieckim (partycypacyjnym) lub szwedzkim, które wcześniej brano pod uwagę wśród części ekonomistów i socjologów. Tadeusz Kowalik wspominał o studyjnej wizycie misji wybitnych polskich ekonomistów w Szwecji w pierwszych miesiącach 1989 roku [Kowalik 2000: 281, oraz 2009: 111]. Raport z tego pobytu, zachęcający do naśladowania drogi szwedzkiej, nie wywarł żadnego wpływu na debaty polskiego Okrągłego Stołu w 1989 roku. Dodajmy, że Kowalik [2000] traktował członków „elity przełomu” jako twórców „konserwatywnej rewolucji burżuazyjnej”. Członków tej elity określano także jako „burżuazję kulturową” [Eyal, Szelenyi, Townsley 1998].

W artykule [Gardawski, Rapacki 2021] poświęciliśmy tej elicie dużo uwagi, przywołaliśmy także szereg źródeł przedstawiających jej cechy, począwszy od prac Toniego Judta, kończąc na obserwacjach Davida Osta. Obecnie uzupełnimy je o refleksje Jerzego Hausnera. W publikacji z grudnia 1992 roku podważył on tezę Kowalika i innych badaczy o „rewolucyjnej” zmianie ustrojowej i następująco opisywał kontekst pojawienia się „elity przełomu”: „[d]ługotrwały rozkład (socjalizmu – J.G.) i (jego) «łagodna agonía» doprowadziły (...) do stanu «systemowej próżni» i braku strategicznych aktorów, którzy relatywnie szybko mogliby ten stan przezwyciężyć («strategiczna próżnia»). System komunistyczny nie tyle więc został obalony lub się przeobraził, ile się rozpadł, pozostawiając gruz” [Hausner 1992: 105]. Zdaniem Hausnera społeczeństwo postsocjalistyczne nie było amorficzne, odziedziczyło bowiem zorganizowane grupy o różnych interesach, natomiast brak mu było „sił społecznych o systemowej identyfikacji, zdolnych do działań, wokół których konstytuowały się

i polaryzowały grupy o przeciwstawnej lub niższej w sensie poziomu identyfikacji (politycznej, korporacyjnej). Bez takich grup nie jest możliwe uformowanie nowego systemu” [Hausner 1992: 115]. Z kolei „elity (...), nie wypracowały własnego ustrojowego projektu, zastępują go wyidealizowanym, akademickim wzorem idealnego rynku i demokracji. Sądzę, że powyższa interpretacja transformacji systemu socjalistycznego jest właściwa dla wszystkich społeczeństw socjalistycznych, charakteryzując główny mechanizm ich rozwoju” [Hausner 1992: 105–106]. Zwracamy uwagę na ostatnie zdanie powyższej wypowiedzi, bowiem Hausner uogólnił, według nas trafnie, cechy „elit przełomu” w większości krajów EŚW i ich rolę w inicjowaniu kapitalizmu patchworkowego, w którym występują obok siebie i niezależnie od siebie podmioty gospodarcze o różnych logikach instytucjonalnych, przy minimalnej koordynacji ze strony państwa. Można jedynie mieć wątpliwość, czy elity „nie wypracowały własnego ustrojowego projektu”, biorąc pod uwagę wyniki wieloletnich prac dwóch seminariów kolejno zorganizowanych przez Balcerowicza w latach 80. [Luszniewicz, Morawski, Zawistowski 2019].

Członkowie „elity przełomu” nieomal nie dostrzegali ułomności rynku, natomiast skupiali się na znanych im praktycznie ułomnościach instytucji państwa socjalistycznego i mieli dyspozycję do uogólniania tych ułomności na samą instytucję państwa. Chcemy zwrócić uwagę na jeden z ważnych społecznie efektów radykalizmu tej elity w zakresie praw własności. Jak już podkreśliliśmy, celem polityki prywatyzacyjnej było wprowadzenie w gospodarce na możliwie najszerzą skalę pełnych praw własności [Balcerowicz 1989, Pejovich 1995]. „Elita przełomu” rozpoczęła likwidowanie instytucji samorządu pracowniczego, będącego głównym instytucjonalnym osiągnięciem „Solidarności”, uzyskanym w 1981 roku. Partycypacja pracownicza w zarządzaniu, podobnie jak formy własności kolektywnej, w tym spółdzielczej, nie spełniały warunków liberalnej teorii praw własności. Załogi i ich związki zawodowe zostały więc pozbawione wpływu na zarządzanie, „elita przełomu” skutecznie przekonała liderów największego związku zawodowego – „Solidarności”, że w gospodarce rynkowej funkcją związków zawodowych jest jedynie ochrona pracowników w zakresie warunków pracy i płacy. Postrzegano tę ochronę tak wąsko, że odrzucano ideę „systemu gardawskiego” (administrowanie programami likwidacji bezrobocia), tak ważną dla związków zawodowych w wielu krajach Europy Zachodniej. Te, między innymi, ograniczenia funkcji związków zawodowych uczyniły klasę robotniczą klasą „przegraną” czy „porzuconą” [Gardawski 1992], co było możliwe przy słabo rozwiniętej świadomości klasowej robotników przemysłowych, którzy stanowili grupę „strategiczną” zmian ustrojowych [Gilejko 2005]. Stanowili oni w niewielkim stopniu „klasę dla siebie” w rozumieniu Marksowskim: jak już pisaliśmy, mimo kolektyw-

nego oporu wobec autorytarnej władzy „czerwonych”, robotnicy mieli w większości mentalność zindywidualizowaną i popierali mechanizmy rynkowe i konkurencję, jednak pod warunkiem prowadzenia przez państwo polityki protekcyjnistycznej i ochrony istniejących miejsc pracy.

Pierwsze kroki elity reformatorskiej stały się impulsem dla działania obrotnych „innovatorów” w rozumieniu nadanym w teorii anomii przez Roberta Mertona [2000]. Dotychczasowe regulacje życia gospodarczego przestały obowiązywać, rozpoczęła się „złodziejska prywatyzacja” [Poznański 2000]. „Elita przełomu” zlikwidowała instytucje policyjnego nadzoru nad organizacjami gospodarczymi, dozwoliła w praktyce na prywatyzowanie części majątku państwowego przez „nieformalne grupy interesu, częściowo rekrutujące się z członków dawnej nomenklatury, a obecnie składające się w dużej mierze z nowych przedsiębiorczych osób” [Skąpska 2016: 37]. Grażyna Skąpska pisała o tych grupach, że „bezwzględnie i bezpardonowo wykorzystują szanse wzbogacenia się na gruzach własności państwowej” [Skąpska 2016: 37]. Te oceny skłaniają do dyskusji. Prawdą jest, że „elita przełomu” podjęła program szybkiej denacjonalizacji i radykalnej prywatyzacji, zgodnej z modelem Liberalnej Gospodarki Rynkowej czy modelem anglosaskim (jak określa go większość badaczy w zakresie porównawczej ekonomii politycznej), a co za tym szło, umożliwiła pojawienie się zjawisk patologicznych, w tym fortun „oligarchicznych”, uruchomiła jednak także aktywność grupy małych i średnich przedsiębiorców¹⁰.

Podkreślenia wymaga, że działalność „elity przełomu” powodowała ograniczenie spontanicznej aktywności społecznej w życiu gospodarczym: ograniczyła działalność związków zawodowych, zlikwidowała ruch rad pracowniczych, a także zablokowała rozwój wszelkich form własności kolektywnej, spółdzielczej.

Należy podkreślić, że zdaniem wielu obserwatorów sytuacji gospodarczej w okresie przełomu, w tym także socjaldemokratycznych zwolenników samorządności, w roku 1989 nie było w Polsce alternatywy dla liberalnej reformy zainicjowanej przez Leszka Balcerowicza. Gospodarka znajdowała się w stanie dramatycznej zapaści, Polska była krajem-bankrutem, zaś otrzymanie wsparcia ze strony zachodnich banków-wierzyteli mogło nastąpić pod warunkiem wprowadzenia modelu otwartej prywatyzacji, zgodnego ze wskazówkami tzw. konsensusu waszyngtońskiego¹¹. Warunki te musiały

¹⁰ Trzeba jednak pamiętać, że proces bankructw przedsiębiorstw państwowych, wywołany decyzjami „elity przełomu”, rozwinął krajową klasę małych i średnich przedsiębiorców, wykupujących często za bezcen majątek produkcyjny bankrutujących fabryk i rozwijających własne przedsiębiorstwa produkcyjne, co pozwalało na uratowanie tego majątku, skazanego w innym przypadku na zniszczenie [Gardawski 2001a, Gardawski (red.) 2013].

¹¹ Autorem terminu „konsensus waszyngtoński” i sformułowania jego dziesięciu zasad był w 1989 roku brytyjski ekonomista, związany m.in. z Bankiem Światowym, John Williamson. Wśród dziesięciu

pociągać za sobą likwidację instytucji samorządności pracowniczej i związanego z nią, w większym lub mniejszym stopniu, demokratycznego dialogu na poziomie przedsiębiorstw. Wydawało się wówczas, że rozwiązania partycypacyjne – nawet w wersji ograniczonej – są nie do pogodzenia z konsensusem waszyngtońskim, chociaż, jak dowodziły późniejsze analizy Tadeusza Kowalika, istniała możliwość zachowania pewnych form partycypacji.

Kończąc prezentację złożonego wizerunku działalności elity przełomu, należy podkreślić jej zasługę w położeniu podstaw pod ustrój parlamentarnej demokracji rynkowej dzięki niedopuszczeniu do połączenia się systemu politycznego i gospodarczego. Martin Wolf pisał, że dla „odpowiedniego funkcjonowania systemu gospodarczego i politycznego (niezbędne) jest częściowe rozdzielenie i ochrona przed ich spleceniem (...). Innymi słowy, współmałżonkowie – kapitalizm i demokracja – potrzebują się nawzajem, ale muszą zapewnić sobie odpowiednią dawkę niezależności. Ta krucha równowaga musi zostać utrzymana, aby (...) przetrwało ich połączenie – demokratyczny kapitalizm” [Wolf 2024: 63]. „Elita przełomu”, nieaspirująca do roli klasy własności ekonomicznej, położyła podwaliny pod taki kapitalizm, nadała demokratyczny charakter patchworkowemu kapitalizmowi, chociaż pojawiły się z czasem trudności z utrwaleniem w ramach osnowy ustroju odpowiednich instytucji i zinternalizowanych społecznie norm, wzmacniających demokrację. Było to zapewne wynikiem braku demokracji przemysłowej. Niezależnie od tego zastrzeżenia, „elita przełomu” wprowadziła społeczeństwo polskie w „wąski korytarz” liberalnej demokracji, używając metafory Daron Acemoglu i Jamesa Robinsona [2022].

4.3. „Elita adaptacji”: ograniczenie modelu neoliberalnego – efekt hybrydyzacji „osnowy”

Trudności z dotrzymaniem restrykcyjnych warunków modelu neoliberalnego były drobiazgowo analizowane przez Dorothee Bohle i Bełę Greskovitsa [2012]. Na podstawie analizy empirycznej opisali oni różnicę między krajami Grupy Wyszehradzkiej, w których wprowadzono społeczne ochrony, łagodzące mechanizmy rynkowe, a krajami bałtyckimi, w których elity rządzące utrzymały większość rozwiązań konsekwentnie rynkowych. Dało to podstawę do określenia pierwszej grupy krajów mianem gospodarek ucieleśniających „neoliberalizm zakorzeniony”,

warunków konsensusu kluczowa była zgoda na likwidację barier wobec zagranicznych inwestycji bezpośrednich (BIZ), na prywatyzację przedsiębiorstw państwowych, deregulację rynków w zakresie wchodzenia z zewnątrz na te rynki, wspieranie konkurencji oraz gwarancję praw własności.

a drugiej – „neoliberalizm” bezprzymiotnikowy. Nawet jednak w krajach bałtyckich zaczęto z czasem wprowadzać osłony wobec trudności, które wywoływały mechanizmy rynkowe. Na osobną uwagę zasługuje przypadek Słowenii, która po przełomie ustrojowym zachowała na okres dwóch dekad ustrój gospodarczy w znaczącym stopniu odziedziczony po socjalistycznej Jugosławii. W rezultacie Słowenia budowała kapitalizm nie w wersji Liberalnej Gospodarki Rynkowej, lecz Koordynowanej Gospodarki Rynkowej z ważną rolą partycypacji pracowniczej. Można dodać, że przykład Słowenii był przywoływany przez badaczy samorządu pracowniczego – zwolenników utrzymania tej instytucji w polskiej gospodarce (temat obecny w latach 90. podczas debat w ramach seminarium samorządowego, kierowanego przez Leszka Gilejkę).

W przypadku Polski już po niecałych dwóch latach transformacji radykalne reformy rynkowe, podjęte przez „elitę przełomu”, spowodowały zagrożenie funkcjonowania przedsiębiorstw państwowych i obniżenie poziomu życia klasy robotniczej. Mimo że większość robotników przemysłowych nie wycofała poparcia dla urynkowania systemu, to czynnie zaprotestowała przeciwko metodom i skutkom reform, zwłaszcza wysokim podatkom narzuconym przedsiębiorstwom państwowym i przeprowadzanej *ad hoc* prywatyzacji. Jednocześnie zakończył się wspomniany powyżej okres „polityki nadzwyczajnej” i zaczął się czas „zwyczajnej polityki” z udziałem politycznej opozycji wobec neoliberalizmu i z walką o władzę. Wprawdzie „filary nowej gospodarki zostały już wbite”, jak powiedział Jerzy Koźmiński w grudniu 2019 roku podczas cytowanej już debaty [Luszniewicz, Morawski, Zawistowski 2021], jednak „nie wolno (było) dopuścić do zaprzepaszczenia wielkiego społecznego wysiłku” tworzenia gospodarki rynkowej.

W tych warunkach pojawiła się elita reformatorska drugiej generacji – „elita adaptacji” (duża jej część to członkowie „elity przełomu”, którzy złagodzili własne liberalne poglądy, zwłaszcza Jacek Kuroń). Ta nowa generacja elity rządzącej podjęła działania ograniczające program liberalizacji gospodarki i prywatyzacji, aby chronić reformy rynkowe przed robotniczym „przeciwruchem” (używając terminu autorstwa Karla Polanyiego). Przede wszystkim częściowo uspołeczniono proces prywatyzacji przedsiębiorstw państwowych (pracownicy mieli decydować o tempie i formach prywatyzacji) i zniesiono restrykcyjne podatki, obciążające przedsiębiorstwa państwowe. Spowodowało to utrzymanie statusu własności państwowej w większej niż planowano początkowo grupie przedsiębiorstw i ukształtowanie osobnej kategorii przedsiębiorstw państwowych – jednoosobowych spółek Skarbu Państwa. Liberalni reformatory, zwłaszcza przedstawiciele „elity przełomu”, obawiali się (słusznie), że ten sektor własności utrwali się i może zacząć się powiększać. Działania te z jednej

strony ograniczyły wpływy na prowadzoną politykę gospodarczą modelu czysto neoliberalnego, z drugiej jednak nie miały charakteru systemowego, były reaktywne, a nie proaktywne, i nie zagrażały zejściem polityki z kursu liberalnego.

Przytoczmy znamienne wypowiedź Jerzego Hausnera. W cytowanej już książce z grudnia 1992 roku, a więc z okresu zastępowania „elity przełomu” przez „elitę adaptacji”, autor zwracał uwagę na brak „systemowej identyfikacji”. Pisał on: „elity zdają się nie rozumieć, że pozornie kierowany przez nie statek, dryfuje w coraz bardziej nieznanym i nieprzewidywalnym kierunku”.

„Elita adaptacji” wprowadziła instytucję trójstronnego dialogu oraz szereg osłon przed społecznymi uciążliwościami systemu rynkowego. W wyniku tego zaczął kształtować się wspomniany model „neoliberalizmu zakorzenionego”. Z punktu widzenia rodzącego się kapitalizmu patchworkowego to „zakorzenienie” oznaczało, że „osnowa” porządku społeczno-gospodarczego traciła neoliberalną spójność i obok instytucji właściwych „liberalnej gospodarce rynkowej” pojawiły się instytucje bliższe „koordynowanej gospodarce rynkowej”. Witold Morawski [2001: 224] pisał, że „[z]apewne, jak zwykle w Polsce, wyłoni się jakaś hybryda”, Jacek Sroka [2007] używał w odniesieniu do polskiego porządku społeczno-ekonomicznego pojęcia „etatyzm/chwiejny korporatyzm”. Zdaniem Bohle i Greskovitsa [2012: 22] „[s]tosunkowo hojne programy socjalne pomogły dużym grupom społecznym uniknąć lub przynajmniej spowolnić spadek do poziomu podklasy. To właśnie poszukiwanie kompromisów między transformacją rynku a spójnością społeczną sprawia, że neoliberalizm państw Grupy Wyszehradzkiej jest zakorzeniony i wyróżniający się”.

Wraz ze spowolnieniem prywatyzacji przedsiębiorstw państwowych i deregulacją gospodarki nastąpiło głębokie zróżnicowanie sytuacji przedsiębiorstw wzdłuż cezur własności (państwowa tradycyjna/państwowa skomercjalizowana kontra prywatna, a także krajowa kontra zagraniczna) i wielkości firm (sektor mikro przedsiębiorstw/sektor małych i średnich przedsiębiorstw/sektor dużych przedsiębiorstw). Można powiedzieć, że stosunki pracy i mechanizm nadzoru korporacyjnego w pewnych sektorach gospodarki wymknęły się spod kontroli i nabrały „patchworkowej” różnorodności. Nawiązujemy tu do analiz Jerzego Hausnera, które dowodziły, że to właśnie różnego rodzaju „gracze” i grupy interesu, korzystające z niskich kosztów wchodzenia do systemu, tworzyły woluntarystyczny porządek o cechach, które my określamy terminem „patchwork”. Zjawisko to rozwinęło się, gdy do krajów ESW napłynęła fala inwestycji zagranicznych. Pod tym względem przypadek Polski był szczególny: Polska w pierwszej dekadzie XXI wieku miała jeden z najbardziej zróżnicowanych w Europie systemów stosunków pracy na poziomie sektorów gospodarczych (obok Cypru i Portugalii) [Bechter, Brandl, Meardi 2011].

Chcemy mocno podkreślić rolę polskiej elity władzy, która przyjęła zasadę: „najlepsza polityka gospodarcza (przemysłowa) to brak takiej polityki”. Tę głośną frazę ówczesnego ministra przemysłu, członka „elity przełomu”, Tadeusza Syryjczyka, powtórzył w 2019 roku, podczas wspomnianej debaty w Szkole Głównej Handlowej, twórca reformy ekonomicznej, Leszek Balcerowicz [Luszniewicz, Morawski, Zawistowski 2019].

Proces łagodzenia początkowego radykalnego liberalizmu i wprowadzanie osłon nadających modelowi rynkowemu pewien zakres niespójności miał miejsce w większości krajów regionu EŚW, chociaż nie wszędzie pojawiła się tego typu zmiana elit, która nastąpiła w Polsce (procesy te zostały uchwycone w zbiorowej publikacji pod redakcją Krzysztofa Jasieckiego [2020]).

4.4. Rozwój gospodarczy zależny od kapitału zagranicznego

Kolejny etap transformacji ustrojowej, który bezpośrednio doprowadził do utrwalenia się kapitalizmu patchworkowego, wiązał się z działalnością prywatyzacyjną „elity adaptacji”, rozwijającej model „kapitalizmu z zewnątrz” [Eyal, Szelenyi, Townstone 1998; Szelenyi 2015] i przyciągającej bezpośrednio inwestycje zagraniczne [Jasiecki 2013: 382].

Państwo kierowane przez „elitę adaptacji” nie było instytucją słabą w segmencie społeczno-politycznym. Okazało się skuteczne w aspekcie destrukcji instytucji autorytarnego socjalizmu, w aspekcie przebudowy struktury społecznej, w aspekcie ideologicznym, a także w aspekcie likwidacji własności państwowej i spółdzielczej oraz deregulacji gospodarki (w odniesieniu do tego ostatniego aspektu można by się odwołać do koncepcji państwa jako „nocnego stróża”).

Z kolei unikanie ingerencji w gospodarkę i ustalenie niskich kosztów transakcyjnych wejścia do systemu, wybór modelu rozwoju kapitalizmu „z zewnątrz”, za pośrednictwem kapitału zagranicznego, i traktowanie sprzedaży produkcyjnego majątku państwowego temu kapitałowi jako ważnego źródła dochodów budżetu państwa, doprowadziły, jak pisaliśmy w poprzednim punkcie, do ukształtowania się modelu gospodarki rynkowej „zależnej od kapitału zagranicznego” lub inaczej – „kierowanej przez kapitał zagraniczny”. Polityka deregulacji wpłynęła także na gwałtowny rozkwit przestępczości.

Trafnie ujął tę ekonomię polityczną Lawrence King, który określił kapitalizm powstały w krajach EŚW jako „liberalny kapitalizm zależny” (z elementami CME i LME). Państwo tworzyło warunki infrastrukturalne (prawne itp.) dla kapitału

zagranicznego, którego jednak nie kontrolowało pod kątem kierunku rozwoju gospodarki, ta zaś rozwijała się zgodnie z interesami korporacji transnarodowych. To powodowało wpadanie gospodarki we wskazywany przez Jerzego Hausnera dryf rozwojowy. Zależnie od koniunktury międzynarodowej, kapitał zagraniczny dokonywał relokacji produkcji, a co za tym idzie – państwo nie miało wpływu na ukierunkowanie rozwoju.

Proces otwierania się polskiej gospodarki na inwestycje zagraniczne był krytycznie śledzony przez ekonomistów i socjologów (eseistycznie – Poznański [2000], systematycznie – Tittenbrun [2007]); po trzech dekadach doprowadził on do stosunkowo zróżnicowanej konfiguracji gałęziowej i geograficznej zagranicznych kapitałów na rynku krajowym¹².

W naszej Rozszerzonej Konceptualizacji podkreślamy, że to właśnie ukształtowany w części krajów EŚW grunt ekonomiczno-polityczny kapitalizmu patchworkowego pozwolił korporacjom transnarodowym rozwijać w nich działalność, którą dobrze charakteryzuje typ idealny DME. Konceptji Nölkego i Vliegentharta poświęciliśmy uwagę w rozdziale 3.2.3. Działalność kapitału zagranicznego w postaci scharakteryzowanej przez nich w modelu DME wzmacniała, w drodze sprzężenia zwrotnego, patchworkowy charakter kapitalizmu w części krajów regionu EŚW. Powstanie i utrwalenie się w tych krajach kapitalizmu patchworkowego leżało w interesie TNC, stąd też broniły one jego istnienia, chyba że któraś z korporacji zdobyła na danym rynku pozycję monopolistyczną. Analizy działalności TNC w ujęciu typowo-idealnym wskazują, że zbiór ich filii w krajach EŚW wykazuje cechy patchworkowego archipelagu autonomicznych architektur instytucjonalnych. W związku z tym zbiór ten nie jest ani spójny, ani tym bardziej komplementarny z punktu widzenia gospodarki kraju goszczącego, co jednak nie oznacza, że działanie tych przedsiębiorstw nie może przynosić (a nierzadko przynosi) wzrost PKB kraju goszczącego.

Do tego obrazu należy dodać, że mimo patchworkowego zróżnicowania ekonomii politycznych krajów EŚW¹¹, istnieją elementy wspólne w działalności TNC wewnątrz kraju goszczącego (pisali o tym między innymi cytowani Bechter, Brandl i Meardi [2011] czy Dorothee Bohle i Edgars Eihmanis [2022]).

¹² W Polsce w latach 2020–2021 najwyższy odsetek kapitału zagranicznego (36,8%) zaangażowano w podmiotach prowadzących działalność związaną z przetwórstwem przemysłowym. Wysoki udział kapitału zagranicznego odnotowano także w handlu, naprawie pojazdów samochodowych (18,1%) oraz w działalności związanej z obsługą rynku nieruchomości (12,1%). Kapitał zagraniczny w Polsce pod koniec 2021 roku pochodził ze 117 krajów, w większości (85,1%) z krajów UE. Kraje, które zainwestowały w Polsce kapitał o największej wartości, to Holandia (18,1% kapitału zagranicznego ogółem), Niemcy (16,8%) i Francja (12,0%) [GUS 2022].

Czołowy specjalista „Solidarności” w zakresie struktur branżowych, Sławomir Adamczyk, pisał o deregulującej stosunki przemysłowe działalności korporacji zagranicznych. Miał on dużą wiedzę porównawczą i podkreślał różnicę w sytuacji między przedsiębiorstwami polskimi i zachodnioeuropejskimi: „[z]a ważny czynnik wpływający na nieobecność sektorowego poziomu rokowań w sferze gospodarki prywatnej należy uznać reperkusje lawinowego wzrostu napływających do Polski bezpośrednich inwestycji zagranicznych po 1989 roku. Korporacje ponadnarodowe (także te wywodzące się z państw UE15) spotkały się z pasywnym podejściem polskiego państwa w odniesieniu do wspierania dialogu społecznego w obszarze biznesowym. Korzystając z tego, wielu zagranicznych pracodawców ledwo akceptowało konieczność uznawania roli związków zawodowych na poziomie zakładu pracy. Trudno było zatem oczekiwać ich zaangażowania w dialog sektorowy. A warto zwrócić uwagę, że przykładowo w sektorze przemysłowym w 2001 r. już ponad 30% pracowników w Polsce pracowało dla kapitału zagranicznego” [Adamczyk 2018: 66–67].

Wskazując na negatywne skutki działalności kapitału zagranicznego w krajach EŚW, dodajmy jej stronę pozytywną: wpłynął on na różnorodne innowacje w gospodarkach krajów goszczących (zwłaszcza procesowe, organizacyjne i marketingowe, chociaż raczej nie na innowacje produktowe), co istotnie przyczyniło się do modernizacji tych gospodarek. Ponadto kapitał zagraniczny skutecznie powstrzymał rozwój klasy krajowych oligarchów, znany z Rosji i krajów Wspólnoty Niezależnych Państw [Gardawski, Rapacki 2021: 50]. Odwołamy się do oceny dokonanej przez Wojciecha Morawskiego, dotyczącej sytuacji Polski. Morawski podważał negatywne opinie o kapitale zagranicznym, szczególnie podkreślając jeden czynnik: „[j]a bym na obronę prywatyzacji (przez kapitał zagraniczny) jedną rzecz powiedział: udało się nam nie wyhodować klasy oligarchów i to różni naszą prywatyzację od różnych innych. To z całą pewnością jest wymierny sukces” [Luszniewicz, Morawski, Zawistowski 2021: 195]¹³.

W przypadku kapitalizmu patchworkowego obydwa typy idealne odmian kapitalizmu, wyodrębnione przez autorów teorii VoC Halla i Soskice’a, są nietrafne jako narzędzia opisu krajów EŚW11. W przypadku trzonu gospodarki, którą stanowią TNC, koordynacja odbywa się nie za pośrednictwem konkurencyjnych rynków

¹³ Warto dodać, że Anders Åslund, badający transformację systemową w Rosji, pozytywnie ocenił działanie oligarchów w pierwszych latach po przełomie ustrojowym. Oto jego opinia: „Na wczesnym etapie transformacji, oligarchami byli najwybitniejsi przedstawiciele grupy, która chciała zbić kapitał na przekształcaniu rynku, jednak w miarę konstytuowania się normalnej gospodarki rynkowej oligarchowie dostosowali się do nowych warunków i po 1999 roku wykazali się wysoką produktywnością (...), przywrócili życie i przebudowali sowieckie molochy, zwłaszcza w energetyce i metalurgii”. Natomiast „inwestorzy zagraniczni okazali się bezużyteczni” [Åslund 2010: 17].

wewnętrznych, zgodnie z modelem liberalnej gospodarki rynkowej, ani też sieci powiązań właściwych koordynowanej gospodarce rynkowej. Działalność każdej korporacji i jej filii w kraju goszczącym jest koordynowana niezależnie od krajowego rynku przez jej zagraniczną centralę.

Z kolei instytucje społeczne, cechujące koordynowaną gospodarkę rynkową, wprowadzone w drodze społecznego „zakorzeniania” neoliberalizmu, wywołały proces hybrydyzacji „osnowy”. Proces ten obejmował działania mające obniżyć poziom napięć, które na przykład w Polsce polegały początkowo na wprowadzaniu osłon instytucjonalnych (efekt dialogu rządu ze związkowcami z branż, których pracownicy czynnie protestowali), a następnie na zawarciu paktu społecznego „o przedsiębiorstwie państwowym w trakcie przekształcania” (1993 rok). Pakt ten miał na celu m.in. włączenie związków zawodowych do systemu w drodze powołania centralnej trójstronnej instytucji neokorporacyjnej (Trójstronna Komisja do spraw społeczno-gospodarczych). Nadano jej jednak ostatecznie stosunkowo ograniczone możliwości wpływu na politykę gospodarczą (patrz: Ost [2000 i 2010] i głośna teza tego autora o „pozornym korporatyzmie”).

Patchworkowy charakter porządku społeczno-gospodarczego wzmacniał także sektor prywatnych MŚP. Pierwsze lata transformacji (1989–1994) to „złoty okres” rozwoju tego sektora w Polsce – czas deregulacji i bardzo ograniczonej kontroli ze strony państwa w okresie, gdy jeszcze nie pojawiła się konkurencja ze strony wielkich korporacji międzynarodowych. Dodajmy, że okres ten rozpoczął się w końcowych latach autorytarnego socjalizmu (ustawa ministra Mieczysława Wilczka wniesiona przez rząd premiera Mieczysława Rakowskiego i przyjęta pod koniec 1988 roku¹⁴). Przedsiębiorstwa MŚP pozbyły się instytucji partycypacji pracowniczej i swobodnie kształtowały swój wewnętrzny ustrój. W tym też okresie zaczęły powstawać polskie fortuny oligarchiczne i ujawniać pierwsze wielkoskalowe afery. Fortuny te zostały ograniczone w swoim rozwoju (co nie znaczy, że zanikły), gdy do Polski wszedł na dużą skalę wielki kapitał zagraniczny. Kapitał ten przestał potrzebować pośrednictwa krajowych oligarchów.

Kończąc zwróćmy uwagę na kontekst kapitału zagranicznego: heterogenizację i patchworkizację porządku społeczno-gospodarczego. Wraz z rozpoczęciem prywatyzacji i ustawą z lipca 1990 r. o prywatyzacji przedsiębiorstw państwowych, w Polsce powstał nowy segment przedsiębiorstw państwowych (tzw. jednoosobowych spółek

¹⁴ Dwa charakterystyczne artykuły ustawy: Art. 1: „Podejmowanie i prowadzenie działalności gospodarczej jest wolne i dozwolone każdemu na równych prawach, z zachowaniem warunków określonych przepisami prawa”. Art. 4: „Podmioty gospodarcze mogą w ramach prowadzonej działalności gospodarczej dokonywać czynności i działań, które nie są przez prawo zabronione”.

Skarbu Państwa), które miały swój udział w nadawaniu porządkowi społeczno-gospodarczemu zabarwienia heterogenicznego. Równolegle pewna grupa przedsiębiorstw państwowych nie poddała się komercjalizacji i zachowała instytucję samorządu pracowniczego, a inna grupa uzyskała status spółek pracowniczych dzierżawiących majątek państwowy. Obecność spółek Skarbu Państwa (silna szczególnie w branży surowcowej), nowych polskich przedsiębiorstw prywatnych oraz krajowych przedsiębiorstw o innych formach własności nie zmieniła faktu zdecydowanej dominacji kapitału zagranicznego i faktu pochodnego, mianowicie transnarodowe korporacje stały się jednym z głównych czynników utrwalenia kapitalizmu patchworkowego. Jelle Visser, analizując europejskie stosunki przemysłowe, wprowadził podział na obszary cechujące się specyficznymi stosunkami przemysłowymi.

Powtórzmy, że niezależnie od negatywnych konsekwencji dla rozwoju gospodarczego, obecność kapitału zagranicznego nie musi oznaczać braku wzrostu gospodarczego w ujęciu ilościowym czy podnoszenia poziomu zamożności jego mieszkańców.

5. Typ idealny kapitalizmu patchworkowego

Można zadać pytanie, czy w aktualnych warunkach miara w postaci typu idealnego kapitalizmu patchworkowego jest przydatna w analizach kapitalizmu w Europie Środkowo-Wschodniej.

Typ idealny kapitalizmu patchworkowego był, naszym zdaniem, najbliższy sytuacji Polski z końca pierwszej dekady transformacji. Ponadto typ idealny był stosunkowo bliski w stosunku do procesu kształtowania kapitalizmu patchworkowego do końca pierwszej dekady XXI wieku. Natomiast obecnie, po okresie zwrotu ku regulacjom autorytarno-populistycznym z lat 2015–2023, niektóre elementy tego typu okazują się bliższe, inne zaś były zastępowane przez elementy o niepatchworkowym charakterze. Niemniej uważamy, że typ idealny kapitalizmu patchworkowego nadal zachowuje swą wartość miernika i jest przydatnym narzędziem służącym porównawczej ekonomii politycznej w przypadku nie tylko polskiej ekonomii politycznej. Podobne wnioski można odnieść do ekonomii politycznych tych krajów EŚW, w których nie doszło do wprowadzenia rozwiązań o charakterze autorytarnym.

* * *

Przejdziemy teraz do wyodrębnienia domen instytucjonalnych typu idealnego kapitalizmu patchworkowego (tabela 1). Odwołamy się w pierwszym rzędzie do typu idealnego odmian kapitalizmu (VoC) Halla i Soskice’a [2001] oraz związanego z nim

typu idealnego zależnej gospodarki rynkowej (DME) autorstwa Nölkego i Vliegentharta [2009]. Ponadto odniesiemy się do typu idealnego skonstruowanego przez Lawrence'a Kinga [2007] i typu przeciętnego polskiego porządku społeczno-ekonomicznego autorstwa Krzysztofa Jasieckiego [2013].

Autorzy koncepcji DME przygotowali zestawienie porównujące cechy trzech typów idealnych gospodarek rynkowych: liberalnej, koordynowanej i zależnej. Zestawienie to było dla nas szczególnie ważne ze względu na wspomniane występowanie wspólnych cech zależnej gospodarki rynkowej i kapitalizmu patchworkowego [Nölke, Vliegenthart 2009: 680]. A oto brane pod uwagę obszary instytucjonalne (domeny) w typie idealnym DME, korzystającym ze schematu VoC Halla i Soskice'a [2001]: 1) dominujący mechanizm koordynacji; 2) pierwotne źródła inwestycji; 3) ład korporacyjny; 4) stosunki przemysłowe; 5) edukacja i podwyższanie kwalifikacji; 6) transfer innowacji; 7) przewagi konkurencyjne.

Z kolei Lawrence King wyróżnił pięć domen: 1) stosunki przemysłowe; 2) szkolenia i edukacja zawodowa; 3) ład korporacyjny; 4) stosunki między przedsiębiorstwami 5) stosunki przedsiębiorstwo-pracownik. Porównując porządki określone przez niego mianem „zależnych systemów liberalnych” (Czechy, Węgry, Polska) z „systemami patrymonialnymi” (Rosja, Ukraina, Rumunia i Serbia pod rządami Miloševicia) – wyodrębnił on 14 wymiarów analizy¹⁵.

Trzecim wybranym przez nas źródłem inspiracji są wyniki analizy Krzysztofa Jasieckiego [2013], który wyodrębnił 11 wymiarów analizy polskiego kapitalizmu w pierwszym okresie transformacji¹⁶.

Zakończymy nawiązaniem do uwagi Krzysztofa Jasieckiego dotyczącej możliwości mierzenia natężenia cech kapitalizmu patchworkowego za pomocą skali z naszego artykułu z 2021 roku [Gardawski, Rapacki 2021: 72].

Krzysztof Jasiecki postawił pytanie: „na obecnym etapie prac nad nową konceptualizacją (mowa o Konceptualizacji II) nie jest jasne, w jaki sposób typologia w perspektywie patchworku (...) przekłada się na empiryczne możliwości zaliczania poszczególnych państw do którejś z czterech wyszczególnionych kategorii – typu

¹⁵ 1) Polityczna strategia okresu transformacji/walka elit/sojusz klasowy i wewnątrzklasowy; 2) Formacja klasy dominującej; 3) Kapitał zagraniczny; 4) Kapitalizm polityczny, różne formy poszukiwania renty; 5) Krajowa (drobna i średnia) burżuazja (sektor MŚP); 6) Integracja firm; 7) Relacje pracodawca-pracownik; 8) Polityka przemysłowa; 9). Sektor wiodący; 10) Dynamika akumulacji; 11) Wielkość państwa; 12) Skuteczność działania państwa/formalna biurokracja; 13) Interakcja państwo-gospodarka; 14) Instytucje polityczne.

¹⁶ 1) Historyczny punkt wyjścia; 2) Instytucje polityczne; 3) Rodzaj kapitalizmu; 4) Państwo; 5) Główni aktorzy zmian systemowych; 6) Rola kapitału zagranicznego; 7) Finansowanie inwestycji; 8) Nadzór korporacyjny; 9) Zbiorowe stosunki pracy; 10) Edukacja i kształcenie zawodowe; 11) Transfer innowacji.

spójnego, mieszanego itd. Brakuje oprzyrządowania wskaźnikowego umożliwiającego taką procedurę. Przykładowo: za pomocą jakich wskaźników zaliczymy Polskę, Słowenię i Estonię do odpowiednich kategorii typologii «kapitalizmu patchworkowego»? [Jasiecki 2022].

Tabela 1. Typ idealny kapitalizmu patchworkowego

Domeny instytucjonalne	Kapitalizm patchworkowy
Historyczny punkt wyjścia	Załamanie autorytarnego socjalizmu w wyniku punktualistycznej zmiany wywołanej szokiem zewnętrznym.
Dziedzictwo kulturowe totalitaryzmu/ autorytarnego socjalizmu	Słabe społeczne zakorzenienie instytucji formalnych. Integracja społeczeństwa głównie na poziomie mikrostruktur. Niski poziom inkluzyjnego (pomostowego) kapitału społecznego. Niski poziom zaufania do władzy publicznej i instytucji państwa.
Elita reformatorska (główni aktorzy zmian systemowych)	Nowa elita polityczna: opozycja antysystemowa (jeśli mogła się ukształtować w danym autorytarnym reżimie). Opozycja wewnątrzsystemowa (w krajach bałtyckich złożona często z byłych członków partii komunistycznej).
Rola elity reformatorskiej – Utworzenie wstępnych warunków dla powstania kapitalizmu patchworkowego	Pozbawienie władzy dotychczasowej klasy rządzącej w gospodarce (nomenklatury). Przejęcie i utrzymanie roli klasy władzy politycznej, brak aspiracji do przejścia na własność majątku państwowego i przekształcenia się w klasę władzy ekonomicznej. Tworzenie warunków dla pojawienia się klasy władzy ekonomicznej (burżuazji).
Wiodąca ideologia	Demokracja parlamentarna. Wyidealizowana wizja mechanizmów rynkowych w ramach modelu konwergencyjnego (niska wrażliwość na zawodności rynku, wysoka na zawodności państwa). Program prywatyzacji własności państwowej. Prawa własności jako fundament gospodarki.
Typ kapitalizmu	Liberalna gospodarka rynkowa w wersji anglosaskiej. System radykalnie otwarty (minimalne koszty transakcyjne wchodzenia do systemu). Niski poziom regulowania działalności przedsiębiorstw. Niski poziom spójności i komplementarności systemu („atonalność”).
Polityczna strategia okresu transformacji	Likwidacja głównych instytucji dawnego reżimu. Uniemożliwienie odtwarzania wpływów nomenklatury i branżowych grup interesu, odziedziczonych po autorytarnym socjalizmie.
Ideologia przemysłowa	Ideologia radykalnie rynkowa ograniczająca wpływy związków zawodowych, organizacji spółdzielczych, form własności kolektywnej i partycypacji pracowników wykonawczych w zarządzaniu.
Interakcja państwo-gospodarka	Sprawny system prawny, chroniący prawa własności i wolną konkurencję. Deregulacja i minimalny poziom ingerencji państwa w gospodarkę.

cd. tabeli 1

Domeny instytucjonalne	Kapitalizm patchworkowy
Polityka przemysłowa	Idea braku polityki przemysłowej.
Kapitał zagraniczny – kluczowy czynnik rozwijający kapitalizm patchworkowy	Przyzwolenie na nieograniczoną sprzedaż przedsiębiorstw państwowych kapitałowi zagranicznemu. Minimalne koszty transakcyjne inwestycji zagranicznych. Swoboda zagranicznych korporacji w kształtowaniu stosunków pracy. Ograniczenie przestrzeni w gospodarce dla rozwoju warstwy krajowych oligarchów.
Nadzór korporacyjny	W przypadku przedsiębiorstw prywatnych krajowych i zagranicznych brak ingerencji państwa, w przypadku przedsiębiorstw pozostających w gestii państwa ograniczony nadzór państwowy.
Stosunki przemysłowe	Niski poziom regulacji ze strony państwa (słaba instytucjonalizacja stosunków pracy, silny wpływ mechanizmów rynkowych). Ograniczona reprezentacja interesów pracowniczych (ograniczony zakres działalności związków zawodowych). Układy zbiorowe pracy na poziomie przedsiębiorstw.
Przewagi konkurencyjne	Dobrze wykwalifikowana, nisko opłacana i nieskora do buntu klasa robotnicza odziedziczona po autorytarnym socjalizmie. Renta patchworkowa: platformy montażowe masowo produkowanych półstandaryzowanych dóbr przemysłowych (zgodnie z modelem Zależnej Gospodarki Rynkowej). Łatwość podejmowania produkcji i usług o charakterze entropijnym.

Źródło: opracowanie własne.

Tabela 2. Typologia kapitalizmu z perspektywy koncepcji patchworku (skala rozwinięta)

Typologia			
A.	B.	C.	D.
Typ spójny: Jedna ośnwa kontrolująca elementy wątku (np. odpowiadająca idealnemu typowi LME).	Typ mieszany, ciężący do typu spójnego: Ośnwa heterogeniczna, zawiera kilka segmentów (2–3), które kontrolują wszystkie lub większość elementów wątku (np. jednoczesna obecność w ośnwie segmentu bliskiego LME, bliskiego CME i odpowiadającego modelowi etatystycznemu). Marginesowo występują patchworkowe elementy wątku (kontrolowane przez zewnętrzne systemy społeczno-ekonomiczne).	Typ mieszany, ciężący do typu patchworkowego: Ośnwa heterogeniczna, jej segmenty kontrolują część elementów wątku jak w typie B, lecz w ramach wątku dominują elementy patchworkowe, tzn. kontrolowane z zewnątrz (podporządkowane centralom TNC, należącym do zewnętrznych systemów społeczno-ekonomicznych), zgodnie z typem idealnym Zależnej Gospodarki Rynkowej.	Typ spójny – patchwork: Ośnwa nie kontroluje elementów wątku, są one w pełni autonomiczne.

Źródło: rozwinięcie treści tabeli z Gardawski i Rapacki [2021: 72].

Zgadza się, że hasłowo sformułowany schemat w tekście z 2021 roku nie dawał podstaw do kwalifikacji wymienionych przypadków. Należało przedstawić rozwiniętą treść skali, co uczyniliśmy w tabeli 2 (trzeba pamiętać, że nasza konceptualizacja jest jakościowa, a nie ilościowa).

Z punktu widzenia skali przedstawionej w tabeli 2, Słowenię można uznać za bliższą typowi A (w okresie, gdy realizowała ona model CME). Podobnie Estonia była bliska typowi A (gdy przyjęła w dużym stopniu radykalną wersję modelu LME), chociaż z upływem czasu obydwa kraje zbliżyły się do typu B, podczas gdy Polska realizowała model C.

6. Zakończenie: przewagi konkurencyjne patchworkowego kapitalizmu. Perspektywy ewolucji kapitalizmu patchworkowego

Pisząc o przewagach konkurencyjnych, odniesiemy się do typu idealnego kapitalizmu patchworkowego. Problem przewag konkurencyjnych wymaga w pierwszym rzędzie odwołania się do specyficznego środowiska politycznego i ekonomicznego porządku społeczno-gospodarczego. Przez środowisko polityczne rozumiemy program polityczny elity rządzącej, głoszący liberalną ideologię, separację władzy politycznej od władzy ekonomicznej, ograniczoną interwencję państwa w gospodarkę. Z kolei przez środowisko ekonomiczne rozumiemy elastyczną strukturę osnowy instytucjonalnej, niskie koszty wchodzenia do systemu i swobodę kształtowania przez prywatne korporacje zasad zarządzania korporacyjnego i stosunków przemysłowych. Ten splot czynników tworzy warunki, w których może się rozwijać kapitał zagraniczny w kształcie, jaki przedstawili Nölke i Vliegenthart [2009] w typie idealnym Zależnej Gospodarki Rynkowej, wraz z właściwymi temu typowi przewagami konkurencyjnymi. Polegają one na korzystaniu z wyjątkowo przyjaznych warunków dla realizowania wielkoseryjnej produkcji nowoczesnych, lecz nie innowacyjnych dóbr trwałego użytku zaspokajających głównie popyt na rynkach zagranicznych. Pociąga to za sobą wzrost gospodarczy, natomiast utrudnia jakościowy rozwój tej gospodarki.

Obok przewag, które tworzy Zależna Gospodarka Rynkowa, wskażemy dwa źródła przewag, nie są one jednak specyficzne wyłącznie dla patchworku. Po pierwsze, istnieją przewagi konkurencyjne na poziomie mikrostruktur społecznych, które ujawniają się zwłaszcza w okresach kryzysu (mieliśmy okazję je śledzić w badaniach poświęconych wielokryzysowi, patrz np. Mrozowicki, Gardawski, Burski i Rapac-

ki [2025]). Te przewagi patchwork dzieli z niektórymi innymi słabo zinstytucjonalizowanymi systemami. Patchwork sprzyja, można nawet powiedzieć przymusza do tworzenia silnych więzi na poziomie mikrostruktur oraz sprzyja pojawieniu się wysokiego zasobu zaufania wewnątrz tych mikrostruktur (tzw. „*bonding*” *social capital*, zgodnie ze znaną klasyfikacją Putnama). Towarzyszy temu niższy poziom identyfikacji z oficjalnymi instytucjami (niski poziom kapitału społecznego „*linking*”, wg terminologii Woolcock [2001]). Wiąże się to z gotowością jednostek i małych grup do „brania spraw w swoje ręce”. Ta gotowość została dobrze oddana przez Edmunda Mokrzyckiego przez termin „zaradność”. Mokrzycki [2001] podkreślał różnicę między zaradnością a przedsiębiorczością. Adam Mrozowski z zespołem stosował w tym kontekście francuski termin „*bricolage*”. Owa zaradność przybierała wiele postaci, począwszy od prywatnego „radzenia sobie” w czasach gospodarki niedoborów na rynku towarów konsumpcyjnych, a kończąc na radzeniu sobie w warunkach pandemii COVID-19. W tym ostatnim przypadku pojawiła się krótkookresowa przewaga porządku patchworkowego nad porządkami silnie zinstytucjonalizowanymi (o wyższym poziomie spójności i komplementarności). Przede wszystkim patchwork kreował dyspozycję do spontanicznego reagowania na kryzys na poziomie mikrostruktur bez czekania na pojawienie się rozwiązań i regulacji ze strony systemu. W okresie początkowym osłabiło to negatywne efekty kryzysu, inaczej niż w przypadku cechujących się wówczas względną inercją systemów silnie zinstytucjonalizowanych. Jednak w długim okresie to te drugie systemy skuteczniej od chaotycznego porządku patchworkowego radziły sobie z pandemią.

Drugie źródło przewag zostało przez nas opisane w Konceptualizacji II [Gardawski, Rapacki 2021], a był nim ułatwiony import entropii do krajów o porządku patchworkowym. Tę przewagę konkurencyjną krajów kapitalizmu patchworkowego dzieli z innymi krajami peryferyjnymi, niemniej cechy porządku patchworkowego działają jako czynnik niezależny od lokalizacji kraju na skali „rdzeń-peryferia”. Import entropii dokonuje się w różnych formach – począwszy od najprostszych, czyli lokowania przedsiębiorstw zanieczyszczających środowisko naturalne i importu toksycznych odpadków, kończąc na dopuszczaniu do działania przedsiębiorstw, w których nie są przestrzegane prawa pracownicze, nie chroni się zatrudnionych układami zbiorowymi pracy, nie zapewnia się partycypacji w zarządzaniu, stosuje się autorytarne metody zarządzania i inne metody obniżające koszty pracy. Jest to jednocześnie wskaźnik ciemnej strony kapitalizmu patchworkowego: demokratycznemu, liberalnemu, inkluzyjnemu porządkowi na poziomie osnowy towarzyszy pozbawiony instytucji demokracji przemysłowej autorytarny ustrój dużej części (większości?) prywatnych organizacji gospodarczych na poziomie wątku.

Przytoczone powyżej źródła przewag konkurencyjnych stanowią jednocześnie źródła dryfu rozwojowego krajów kapitalizmu patchworkowego – jak już wskazaliśmy, kraj może doświadczać wzrostu gospodarczego, zwłaszcza jeśli jest definiowany jako wzrost PKB, ale bez ukierunkowanego, długoterminowego rozwoju gospodarczego.

6.1. Przyszłość w perspektywie „wąskiego korytarza” z teorii Acemoglu i Robinsona

Debatując o możliwych kierunkach ewolucji kapitalizmu patchworkowego, nawiązemy ponownie do koncepcji „wąskiego korytarza” Darona Acemoglu i Jamesa Robinsona [2022] oraz do komentarza pod adresem tej koncepcji, autorstwa Martina Wolfa [2024] i Rafała Matery [2022]. Acemoglu i Robinson opracowali typy idealne relacji instytucji państwa („Lewiatana”, termin, który zapożyczyli od Thomasa Hobbesa) i społeczeństwa. Pierwsze miejsce zajmował typ idealny demokratycznego społeczeństwa rynkowego, którego warunkiem jest znalezienie się w trudnym do osiągnięcia i chwiejnym „wąskim korytarzu”, wytyczanym z jednej strony przez państwo dostatecznie silne, żeby wymusić przestrzeganie prawa, a jednocześnie nie na tyle silne, by ograniczyć stronę społeczną – był to „Lewiatan ujarzmiony”. Przenosząc tę tezę na grunt teorii kapitalizmu patchworkowego, jest to sytuacja, gdy instytucjonalna „osnowa” skutecznie reguluje działalność organizacji i instytucji składających się na „wątek”, jednak nie tłumiąc ich samodzielności, nie likwidując praworządności, szczególnie praw własności. Dla powstania liberalnej demokracji potrzebne jest spełnienie dodatkowych warunków, które Martin Wolf następująco opisał: po pierwsze, równowaga między demokracją a rynkiem, co oznacza, że musi istnieć dystans między aspektem politycznym a gospodarczym, wpływowe podmioty gospodarcze (elementy „wątku”) nie mogą zdominować instytucji państwa („osnowy”) i *vice versa*. Następnie gospodarka musi być podporządkowana ustalonym przez państwo regułom gry – wolna konkurencja nie może być stanem „wolnej amerykanki”. Państwo musi prowadzić politykę gospodarczą i społeczną regulującą powoływanie i zarządzanie najważniejszymi podmiotami gospodarczymi, czyli korporacjami, musi także regulować funkcjonowanie rynków: pracy, kapitałowych itd. Kolejnym kluczowym czynnikiem jest konieczność istnienia społeczeństwa obywatelskiego, obywatele zaś muszą mieć zapewniony odpowiedni poziom bezpieczeństwa ekonomicznego.

Demokracja oparta na powszechnym prawie wyborczym prowadzi do powstania państw, które wprawdzie „nie wykluczają się z kapitalizmem konkurencyjnym, natomiast libertariańska wersja kapitalizmu jest nie do pogodzenia z demokracją opartą

na powszechnym prawie wyborczym” [Wolf 2014: 68]. W innym miejscu Wolf podkreślił, że obywatele zażądają zabezpieczeń przed bezrobociem, chorobami, posiadania godnej pracy, „przepisów chroniących ich przed wyzyskiem” i będą domagali się „ograniczania nierównej dystrybucji społecznego bogactwa” [Wolf 2014: 68].

Tak przedstawionemu typowi idealnemu państwa liberalnej demokracji Acemoglu i Robinson przeciwstawiają inne, odpowiadające Lewiatanom nieujarzmionym. Głównymi z nich są „Despotyczny Lewiatan” (określany także jako „Realny Lewiatan”) oraz „Papierowy Lewiatan”. Pierwszy nie dopuszcza do ukształtowania się niezależnej strony społecznej, w tym społeczeństwa obywatelskiego. W jego przypadku gospodarka jest zdominowana przez politykę, kapitał prywatny jest zdany na łaskę państwa i nie posiada praw, tylko przywileje, które mogą łatwo być odebrane. Tu przykładem są państwa komunistyczne. Z kolei „Lewiatan Papierowy” jest, jak podkreślał Martin Wolf, zarazem nieskuteczny i opresyjny. Nie tylko nie reguluje spraw nie życia społecznego, ale „nie zapewnia podstawowych usług publicznych, a z jego zasobów korzysta wyłącznie drapieżna elita”.

Te trzy koncepcje państwa noszą charakter typów idealnych i w wersji powyżej przedstawionej są spójne. W oryginalnej teorii Acemoglu i Robinsona rozwijany jest także wątek dynamiki ustrojów (efekt „Czerwonej Królowej”), czyli nieustannego wyścigu między Lewiatanem a stroną społeczną, aby nie dopuścić do zdominowania się przez stronę przeciwną i utrzymać zrównoważoną relację.

Kapitalizm patchworkowy ujmowany z perspektywy idealno-typowej nadaje nadmierną swobodę kluczowemu elementowi strony społeczno-gospodarczej – korporacjom zagranicznym, z czego wynika trudność Lewiatana w zapewnieniu krajowi odpowiedniego rozwoju społeczno-gospodarczego. Nadaje to Lewiatanowi w kraju kapitalizmu patchworkowego cechy „Lewiatana Papierowego”.

Rafał Matera [2022] opisał ewolucję Lewiatana w sześciu krajach EŚW (Polska, Czechy, Słowacja (przed 1993 Czechosłowacja), Węgry, Romania i Bułgaria), począwszy od okresu braku niepodległości (w niektórych krajach sprzed połowy wieku XIX, w innych sprzed pierwszej wojny światowej). W tym okresie „kraje były poddane bezlitośnie despotycznym Lewiatanom”. Z kolei okres międzywojennej niepodległości był zbyt krótki, aby kraje regionu mogły ujarzmić Lewiatana – tu wyjątkiem była Czechosłowacja. Autor podkreślił, że Polska „podjęła próbę ujarzmnienia Lewiatana, choć dość szybko poniosła porażkę” [Matera 2022: 68].

Po II wojnie światowej wszystkie systemy komunistyczne w krajach Europy Środkowej i Wschodniej miały cechy „Despotycznego Lewiatana”, chociaż można różnicować skalę prześladowań społeczeństwa przez Lewiatana w poszczególnych krajach [Matera 2022: 71].

Po odzyskaniu przez sześć krajów niepodległości „na podstawie szczegółowych raportów długoterminowych należy założyć, że wejście do wąskiego korytarza było procesem, a przystąpienie do UE nie momentem wejścia do niego, lecz raczej ukończeniem tego procesu”. Autor następująco scharakteryzował stan z 2022 roku: „Czechy i Słowacja mogą czuć się komfortowo w wąskim korytarzu i działać dość równomiernie. Czechy jednak, a zwłaszcza Polska, spowolniły tempo, zwłaszcza jeśli chodzi o jakość rządzenia. Węgry trzymają się granic wąskiego korytarza tylko jedną ręką, Polska może dwiema (lub półtorej). Rumunia i Bułgaria starają się osiągnąć wyższy poziom, ale również działają nierównomiernie. Dlatego dla całej grupy konieczne jest ustabilizowanie tempa działań zarówno rządu, jak i społeczeństwa. Oczekiwanie na kolejne wybory w każdym z krajów Europy Środkowo-Wschodniej to walka o utrzymanie się w wąskim korytarzu” [Matera 2022: 83–84]. Artykuł kończy się pesymistycznie: „Niestety, w drugiej dekadzie trzeciego tysiąclecia, a zwłaszcza w drugiej połowie drugiej dekady XXI wieku, widoczne były trudności w utrzymaniu się na właściwej drodze w wąskim korytarzu. Problemy z praworządnością (Węgry, Polska) i większa niestabilność polityczna (Bułgaria, Rumunia) sprawiły, że cztery z sześciu państw Europy Środkowo-Wschodniej znajdujących się w wąskim korytarzu gospodarczym stały się poważnie zagrożone. (...) [N]a podstawie wskaźników Demokracji, Wolności i Praworządności możemy zaobserwować, że w przypadku braku odwrócenia trendu, Skuty Lewiatan może zostać w każdej chwili zastąpiony przez Papierowego Lewiatana, a nawet Despotycznego Lewiatana” [Matera 2022].

Nasz wniosek, oparty na koncepcji kapitalizmu patchworkowego, wnosi nowy aspekt do analizy „wąskiego korytarza”. Należy wziąć pod uwagę rolę korporacji zagranicznych i słabość instytucji społeczeństwa obywatelskiego. Korporacje stanowią z jednej strony zbiór amorficzny, z drugiej jednak, jako zbiór, są czynnikiem dominującym w gospodarce, zarazem w małym stopniu poddającym się państwowym regulacjom i utrudniającym jakościowy rozwój gospodarki krajowej. Z kolei fragmentaryzacja na poziomie mini-struktur i mały poziom zorganizowania społeczeństwa na poziomie mezo-struktur tworzą wspólnie sprzyjający grunt dla „Lewiatana Papierowego”, niedostatecznie regulującego gospodarkę i potęgującego efekt dryfu rozwojowego. Jest to zarazem „Lewiatan Demokratyczny” w aspekcie politycznym. Wyzwaniem dla elity rządzącej, a także dla ogółu obywateli jest jakościowy rozwój gospodarki, czyli wyrwanie kraju z rąk „Lewiatana Papierowego” i z dryfu rozwojowego.

Realne procesy polityczno-społeczne, zarówno w skali międzynarodowej, jak i krajowej, wskazują na zdobywanie dominacji przez „Lewiatana Despotycznego”. W krajach EŚW dowodzą, że w kolejnym kroku dominację nad „Lewiatanem Papierowym” zdobywa „Lewiatan Despotyczny”. Oto uwaga sformułowana przez

Krzysztofa Jasieckiego: „[k]apitalizm nie tylko w EŚW staje się politycznie i ustrojowo bardziej labilny, zmienny. Przejście do czwartej rewolucji przemysłowej, pandemii koronawirusa i wojna na Ukrainie od 2022 roku w nowy sposób podważają spójność logik instytucjonalnych, wykazują ich dysfunkcjonalność i fragmentację, co obrazują wymuszone przez kryzysy nowe przejawy rosnącej roli państwa, polityki klimatycznej i energetycznej, zmiany w zakresie stosunków pracy, polityki społecznej itd.” [Jasiecki 2022: 8].

Martin Wolf [2024: 475] podkreślał, że jedną z trzech głównych transformacji jest erozja demokratycznego kapitalizmu i „wzrost znaczenia kapitalizmu demagogicznego, autokratycznego i totalitarnego jako konkurencyjnych systemów organizacji polityki i gospodarki”. Towarzyszy temu druga transformacja, czyli osiągnięcie przez autokratyczne Chiny pozycji supermocarstwa (Grzegorz Kołodko pisał o odrębnym „chińskim modelu kapitalizmu”), oraz trzecia, czyli globalne wyzwanie ekologiczne.

Jednocześnie Jasiecki sugerował zwrócenie większej uwagi na rolę liderów partyjnych czy Kościoła, a w przypadku tych pierwszych, na narastanie tendencji autorytarnych i etatyzmu. Proponował, aby zwracać uwagę na tendencje do oligarchizacji porządków społeczno-gospodarczych wielu krajów regionu. Uwag tych nie odnosimy do typu idealnego kapitalizmu patchworkowego, bowiem już w Konceptualizacji II podkreślaliśmy załączki procesu staczania się kapitalizmu patchworkowego ku kapitalizmowi kierowanemu przez państwo autorytarne [Gardawski, Rapacki 2021: 85–88].

Obecnie skupimy się na realnych procesach społeczno-gospodarczych, wskazujących na rozwój „Lewiatana Despotycznego”, czyli staczanie się ku etatyzmowi i autorytaryzmowi. Trafnie problem ten ujął Piotr Kozarzewski, analizując proces przekształceń polskiej ekonomii politycznej w XXI wieku pod kątem zmiany roli państwa: „[s]ą podstawy, aby sądzić, że zmiany w stosunku do prywatyzacji i jej poszczególnych celów odzwierciedlają szerszą modyfikację polityki gospodarczej, mianowicie zmianę paradygmatu roli państwa w gospodarce. Państwo przestało wycofywać się z bezpośredniej kontroli nad podmiotami gospodarczymi i zamierza, jak się wydaje, pozostać silnym graczem rynkowym w dłuższej perspektywie. A nawet zwiększyć swoją rolę, co w sposób nieunikniony oznacza zmniejszenie roli prywatyzacji. Od początku XXI wieku prywatyzacja zaczęła tracić swoje znaczenie jako filar transformacji postkomunistycznej” [Kozarzewski 2016: 563]. Następnie autor ten dodał uwagę o przedstawicielach elity adaptacji: „[n]awet ekonomiści i decydenci, których poglądy uważano za raczej liberalne, tacy jak Jacek Rostowski czy Jacek Socha, na początku obecnej dekady opowiedzieli się za tym, aby nie prywatyzować spółek przynoszących zyski, przynajmniej w krótszym horyzoncie czasu. Zamiast tego, ich zdaniem, należało te spółki doinwestować, aby zwiększyć ich zyskowność; w przy-

szości można byłoby zastanowić się nad ich sprzedażą za cenę wyższą, niż byłaby do uzyskania obecnie” [Kozarzewski 2016: 563]. W dalszej części analizy Kozarzewski podkreślał, że rząd PiS, który przejął władzę w 2015 roku, zastępując dotychczasową „elitę adaptacji” (żeby użyć naszego terminu) przez własną „elitę etatystyczną”, „poszedł dalej i w ramach opisanego wyżej «wygaszania prywatyzacji» praktycznie wykluczył możliwość sprzedaży tych spółek w dającej się przewidzieć perspektywie” [Kozarzewski 2016: 563].

Wiesław Gumuła sformułował hipotezę, że zmiany zachodzące na przełomie wieków, a wiążące się ze zmieniającą się strukturą interesów, mogą tracić orientację demokratyczną: „[u]progu dwudziestego pierwszego wieku przedmiotem badań staje się hipoteza, że przemiany mogą iść w odmiennych kierunkach w poszczególnych dziedzinach życia społecznego oraz typach więzi społecznych. Na przykład rozwoju rynku może towarzyszyć jakaś forma autokracji (...). Łączenie przemian rynkowych z demokratycznymi nie leży w interesie wielu sprawczych grup społecznych” [Gumuła 2008: 293].

6.2. Propozycja Lawrence’a Kinga

Zamykając te rozważania, można postawić pytanie o trwałość kapitalizmu patchworkowego i związaną z nim przydatność typu idealnego. Uzupełnimy perspektywę Acemoglu i Robinsona propozycją Lawrence’a Kinga [2007]. Obserwacje doświadczeń polskich i innych krajów EŚW pozwalają wyprowadzić wniosek o istnieniu czynników spychających krajowe porządki społeczno-gospodarcze w regionie EŚW z trajektorii kapitalizmu patchworkowego ku modelowi kapitalizmu patrymonialnego czy kolesiowskiego. Można odwołać się w tym kontekście do cytowanej publikacji Lawrence’a Kinga [2007] i na jej podstawie wskazać, jakie zmiany nastąpią w trakcie takiego procesu przechodzenia od modelu kapitalizmu patchworkowego w kierunku kapitalizmu patrymonialnego (kolesiowskiego).

1. W przypadku wymiaru, który King określił jako „walka elit/sojusz klasowy i wewnątrzklasowy”, następuje wykorzystanie urzędów państwowych do przejmowania własności prywatnej.
2. W przypadku wymiaru „klasy dominującej” pojawiają się na dużą skalę pasożytnicze grupy finansowo-przemysłowe, które można określić za Ivanem Szelenyim [2016] terminem „klasa prebendowska”.
3. W przypadku wymiaru „kapitalizm polityczny, różne formy poszukiwania renty” następuje przejście od małego zakresu zjawiska do dużego.

4. W przypadku „interakcji państwo-gospodarka” państwo nie zapewnia odpowiednich dóbr publicznych (np. zasobów kapitału ludzkiego). Ma natomiast miejsce „rozległe, personalistyczne egzekwowanie prawa przez patronów w celu zapewnienia korzyści klientom”.
5. W końcu w przypadku instytucji politycznych rozwija się wielopartyjny autorytaryzm, a wybory przestają być wolne i sprawiedliwe.

Bibliografia

- Acemoglu, D., Robinson, J. (2022). *Wąski korytarz. Państwo, społeczeństwo i losy wolności*, Poznań: Zysk i S-ka.
- Adamczyk, S. (2018). 'Dialog sektorowy w Polsce', w: *Przewodnik po dialogu społecznym*, S. Adamczyk, B. Surdykowska, M. Szymański, Warszawa: Centrum Partnerstwa Społecznego „Dialog” im. Andrzeja Bączkowskiego.
- Albert, M. (1991). *Capitalisme contre Capitalisme*, Paris: Seuil.
- Alves de Moura Junior, A., Vartanian, P.R., Racy, J.C. (2021). 'Foreign Direct Investment Flows: An Analysis for Argentina, Brazil, Chile and Mexico Based on the Grubel-Lloyd Index', *CEPAL Review*, 134.
- Amable, B. (2003). *The Diversity of Modern Capitalism*, Oxford: Oxford University Press.
- Åslund, A. (2013). *Jak budowano kapitalizm: Transformacja Europy Środkowej i Wschodniej, Rosji i Azji Środkowej*, Warszawa: Książka i Wiedza & Forum Obywatelskiego Rozwoju.
- Avlijaš, S., Gartzou-Katsouyanni, K. (2024). 'Firm-Centered Approaches to Overcoming Semi-Peripheral Constrains Studies', *Comparative International Development*, 59.
- Balcerowicz, L. (1989). *Systemy gospodarcze: elementy analizy porównawczej*, Warszawa: Szkoła Główna Planowania i Statystyki.
- Becker, U. (2009). *Open Varieties of Capitalism. Continuity, Change and Performances*, London: Palgrave Macmillan.
- Błazycza, G., Rapacki, R. (red.) (1991). *Poland Into the 1990s. Economy and Society in Transition*, London: Pinter Publishers.
- Bohle, D., Greskovits, B. (2012). *Capitalist Diversity on European Periphery*, Ithaca and London: Cornell University Press.
- Bohle, D., Eihmanis, E. (2022). 'East Central Europe in the COVID-19 crisis', *East Central European Politics*, 38(4), <https://doi.org/10.1080/21599165.2022.2122051>.
- Braudel, F. (2006). *Gramatyka cywilizacji*, Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Crouch, C., Streeck, W. (1997). *Political Economy of Modern Capitalism: Mapping Convergence and Diversity*, Thousand Oaks: Sage.
- Czarzasty, J., Kliszko, Cz. (2018). *Świat (bez) pracy. Od fordyzmu do czwartej rewolucji przemysłowej. Księga pamiątkowa wydana z okazji 70. urodzin prof. Juliusza Gardawskiego*, Warszawa: Oficyna Wydawnicza SGH.

- Domańska, E. (1997). 'From the Manor-House to the World (The Role of Manor-House in Creating the Vision of The World of the Polish Middle Nobility in the 16th and 18th Century', *Studia Historiae Oeconomicae UAM*, 22.
- Dörrenbächer, Ch. (2002). 'National Business Systems and the International Transfer of Industrial Models in Multinational Corporations: Some Remarks on Heterogeneity', *Wissenschaftszentrum Berlin für Sozialforschung (WZB) Discussion Paper*, FS I 02–102.
- Drahokoupil, J. (2008). 'Who Won the Contest for a New Property Class? Structural Transformation of Elites in the Visegrád Four Region', *Journal of East European Management Studies*, 13(4).
- Eyal, G., Szelenyi, I., Townsley, E. (1998). *Making Capitalism Without Capitalists. The New Ruling Elites in Eastern Europe*, London: Verso.
- Feldmann, M. (2019). 'Global Varieties of Capitalism', *World Politics*, 71(1), January.
- Farkas, B. (2019). 'Quality of Governance and Varieties of Capitalism in the European Union: Core and Periphery Division?', *Post-Communist Economies*, 3.
- Fast, T.W. (2016). 'Varieties of Capitalism: A Critique', *Relations Industrielles / Industrial Relations*, 71(1).
- Federowicz, M. (2004). *Różnorodność kapitalizmu. Instytucjonalizm i doświadczenie zmiany ustrojowej po komunizmie*, Warszawa: IFiS PAN.
- Fiedor, B. (2015). 'Instytucje formalne i nieformalne w kształtowaniu trwałego rozwoju', *Studia i Prace Wydziału Nauk Ekonomicznych i Zarządzania Uniwersytetu Szczecińskiego*, 40(2).
- Fioretos, O. (2001). 'The Domestic Sources of Multilateral Preferences: Varieties of Capitalism in the European Community' w: *Varieties of Capitalism*, P.A. Hall, D. Soskice (eds.), Oxford: Oxford University Press.
- Fukuyama, F. (1997). *Zaufanie. Kapitał społeczny a droga do dobrobytu*, Warszawa: PWN.
- Gardawski, J. (1992). *Robotnicy 1991. Świadomość ekonomiczna w czasach przełomu*, Warszawa: Fundacja im. F. Eberta.
- Gardawski, J. (1996). *Przyzwolenie ograniczone. Robotnicy o rynku i demokracji*, Warszawa: PWN.
- Gardawski, J. (2007). *Korporacje transnarodowe a Europejskie Rady Zakładowe*, Warszawa: Oficyna Wydawnicza SGH.
- Gardawski, J. et al. (2013). *Rzemieślnicy i biznesmeni*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Gardawski, J., Rapacki, R. (2019). 'Badania porównawcze nad kapitalizmem – ramy koncepcyjne i podstawy teoretyczne' w: *Kapitalizm patchworkowy w Polsce i krajach Europy Środkowo-Wschodniej*, R. Rapacki (red.), Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne.
- Gardawski, J., Towalski, R. (2019). 'Modele kapitalizmu w Europie Środkowo-Wschodniej: stosunki przemysłowe i rynek pracy' w: *Kapitalizm patchworkowy w Polsce i w krajach Europy Środkowo-Wschodniej*, R. Rapacki (red.), Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne.
- Gardawski, J., Rapacki, R. (2021). 'Kapitalizm Patchworkowy W Europie Środkowo-Wschodniej – Nowa Konceptualizacja', *Warsaw Forum of Economic Sociology*, 2(24), Autumn.
- Gerhardt, U. (1994). 'The Use of Weberian Ideal-Type Methodology in Qualitative Data Interpretation: An Outline for Ideal-Type Analysis', *Bulletin de Methodologie Sociologique*, 45.

- Gilejko, L. (2005). 'Przegrana większość', w: *Polska. Ale jaka?*, M. Jarosz (red.), Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Gorazda, M., Hardt, Ł., Kwarciński, T. (2016). *Metaekonomia. Zagadnienia z filozofii ekonomii*, Kraków: Copernicus Center Press.
- Gould, S.J. (1999). *Niewczesny pogrzeb Darwina. Wybór esejów*, Warszawa: Prószyński i S-ka.
- Górniak, J. (2014). 'Podmiotowość i struktura. Uwagi o koncepcji podmiotowości, realizmie krytycznym, motywacji do osiągnięć i argumentach na rzecz metodologicznego indywidualizmu jako „ostatniej instancji”', *Zarządzanie publiczne*, 3(29).
- Granovetter, M. (2017). *Society and Economy. Framework and Principles*, Cambridge, Massachusetts, and London, England: The Belknap Press of Harvard University Press.
- Grosman, A., Kozarzewski, P., Okhmatovskiy, I. (2023). 'Varieties of Capitalism in Central and Eastern Europe', w: *Oxford Handbook of Central and East European Management and Organizations*, T. Steger, I. Rybnikova, R. Lang (eds.), Oxford, UK: Oxford University Press, forthcoming.
- Grosse, J.T. (2021). *Opowieści kresowe 1939–1941. Prekariat*, Kraków: Austeria.
- Grosse, T.G. (2021). 'Wyjść z peryferii rozwoju', *Nowy Obywatel*, 37(88).
- Gruszevska, E. (2013). 'Instytucje nieformalne w Polsce. Krajobraz po transformacji', *Studia Ekonomiczne*, 123.
- Gumuła, W. (2008). *Teoria osobliwości społecznych. Zaskakująca transformacja w Polsce*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Gumuła, W. (2022). 'Patchwork Capitalism (comments on the concept of Juliusz Gardawski and Ryszard Rapacki)', *Warsaw Forum of Economic Sociology*, 1(25), Spring.
- GUS (2022). *Działalność gospodarcza przedsiębiorstw z kapitałem zagranicznym w 2021 roku 28.II.2022 r. (wiadomości sygnalne)*.
- Hausner, J. (1987). 'Branżowe grupy interesu w gospodarce socjalistycznej', *Zeszyty Naukowe. Akademia Ekonomiczna w Krakowie. Seria Specjalna*, 81.
- Hausner, J. (1992). *Populistyczne zagrożenie w procesie transformacji społeczeństwa socjalistycznego*, Warszawa: Fundacja im. Friedricha Eberta.
- Hall, P., Gingerich, D.W. (2004). 'Varieties of Capitalism and Institutional Complementarities in the Macroeconomy: An Empirical Analysis', *MPIfG Discussion Paper*, 04/5.
- Hall, P.A., Soskice, D. (2001). 'Introduction to "Varieties of Capitalism"', w: *The Institutional Foundation of Comparative Capitalism*, P.A. Hall, D. Soskice (eds.), Oxford: Oxford University Press.
- Hryniewicz, J. (2007). *Stosunki pracy w polskich organizacjach*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Hunt, G. (2008). 'Gradual or Pulsed Evolution: When Should Punctuational Explanations Be Preferred?', *Paleobiology*, 34(3).
- Jasiecki, K. (2013). *Kapitalizm po polsku. Między modernizacją a peryferiami Unii Europejskiej*, Warszawa, IFiS PAN.
- Jasiecki, K. (2014). 'Polska transformacja w perspektywie różnorodności kapitalizmu', *Przegląd Socjologiczny*, 63/4.

- Jasiecki, K. (2018). 'The Strength and Weaknesses of the Varieties of Capitalism Approach: The case of Central and Eastern Europe', *International Journal of Management and Economics*, 54(4).
- Jasiecki, K. (ed.) (2020). *Central and Eastern Europe. 30 Years of Capitalism 1989–2019. Variations of Market Economy. Comparative Study of 16 Countries of The Region*, Budapest: China-CEE Institute.
- Jasiecki, K. (2022). 'Cognitive Values of the "Patchwork Capitalism" Category: Advantages, Limitations and Research Challenges', *Warsaw Forum of Economic Sociology*, 1(25), Spring.
- Jackson, G., Deeg, R. (2006). 'How Many Varieties of Capitalism? Comparing the Comparative Institutional Analyses of Capitalist Diversity', *MPIfG Discussion Paper*, 06/022.
- Jeleński, E. (2017). 'Symptomy relacji między społeczeństwem/narodem a państwem: próba spojrzenia retrospektywnego w warunkach polskich', *Przegląd Politologiczny*, 22(2).
- Kaczmarek, K.M. (2013). *Mechanizmy ewolucji religii*, Poznań: Wydawnictwo Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza.
- King, L. (2007). 'Central European Capitalism in Comparative Perspective', w: *Beyond Varieties of Capitalism: Conflict, Contradictions, and Complementarities in the European Economy*, B. Hancké, M. Rhodes, M. Thatcher (eds.), Oxford: Oxford Academic.
- King, L.P., Szelenyi, I. (2005). 'The New Capitalism in Eastern Europe: Towards a Comparative Political Economy of Post-communism', w: *Handbook of Economic Sociology*, N. Smelser, R. Swedberg (eds.), Princeton: Princeton University Press.
- Kolarska-Bobińska, L. (1986). 'Pożądany ład społeczny i polityczny w gospodarce', w: *Raport z badania Polacy '84. Dynamika konfliktu i konsensusu*, W. Adamski, K. Jasiewicz, A. Rychard (red.), Warszawa: Uniwersytet Warszawski.
- Kowalik, T. (2000). *Współczesne systemy ekonomiczne. Powstawanie, ewolucja, kryzys*, Warszawa: WSPiZ im. L. Koźmińskiego.
- Kowalik, T. (2009). *www.polska transformacja.pl*, Warszawa: Muza.
- Kozarzewski, P. (2016). 'Zmiany w polityce własnościowej państwa polskiego', *Studia Ekonomiczne/Economic Studies*, 4 (XCI).
- Kozek, W. (2003). 'Styl przywództwa związkowego w Polsce', w: *Globalizacja Gospodarka Praca Kultura. W 70. rocznicę urodzin prof. zw. dr hab. Leszka Gilejko*, J. Gardawski, J. Polkowska-Kujawa (red.), Warszawa: Szkoła Główna Handlowa w Warszawie.
- Kuroń, J. (1991). *Moja zupa*, Warszawa: BGW.
- Lange, O. (1967). *Ekonomia polityczna t. I* (wydanie IV), Warszawa: PWN.
- Luszniewicz, J., Morawski, W., Zawistowski, A. (red.) (2021). *Dylematy. Intelktualne historia reform Leszka Balcerowicza*, Warszawa: Biblioteka „Więzi” i Oficyna Wydawnicza SGH.
- Madison, G.B. (1998). *The Political Economy of Civil Society and Human Rights*, London and New York: Routledge.
- Magyar, B., Madlovits, B. (2023). *Krótki przewodnik po systemach postkomunistycznych*, Warszawa: Oficyna Wydawnicza RYTM.
- Mandes, S. (2012). *Świat przeżywany w socjologii*, Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.

- Marciniak, W. (2001). *Rozgrabione imperium. Upadek Związki Sowieckiego i powstanie Federacji Rosyjskiej*, Kraków: Arcana.
- Marks, K. (1953). *Przyczynek do krytyki ekonomii politycznej*, Warszawa: Książka i Wiedza.
- Maszczyk, P., Próchniak, M. (2019). 'Ramy metodologiczne', w: *Kapitalizm patchworkowy w Polsce i w krajach Europy Środkowo-Wschodniej*, R. Rapacki (red.), Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne.
- Matera, R. (2022). 'Using Acemoglu and Robinson's concept to assess Leviathans in CECCs in the long term', *Comparative Economic Research. Central and Eastern Europe*, 25(3), <https://doi.org/10.18778/1508-2008.25.22>.
- Meardi, G. (2011). 'Social Pacts: A Western Recipe for Central and Eastern Europe?', *Warsaw Forum of Economic Sociology*, 1(3), Spring.
- Meardi, G. (2014). 'Peripheral Convergence in the Crisis? Southern and Eastern European Labour Markets and Industrial Relations', *Warsaw Forum of Economic Sociology*, 1(9), Spring.
- Meardi, G., Marginson, P., Fichter, M., Frybes, M., Stanojević, M., Toth, A. (2009), 'Varieties of Multinationals: Adapting Employment Practices in Central Eastern Europe', *Industrial Relations. A Journal of Economy and Society*, 48(3).
- Merton, R.K. (1982). *Teoria socjologiczna i struktura społeczna*, Warszawa: PWN.
- Mokrzycki, E. (2001). *Bilans niesentymentalny*, Warszawa: IFiS PAN.
- Morawski, W. (2001). *Socjologia Ekonomiczna*, Warszawa: PWN.
- Mrozowicki, A., Gardawski, J., Burski, J., Rapacki, R. (2025). 'Patchwork Capitalism and the Management of Interlinked Crises by Essential Public Services in Poland', *International Labour Review*, 64(1).
- Myrdal, G. (1958). *Value in Social Theory: A Selection of Essays on Methodology*, New York: Harper.
- Najder, J. (2009/2010). 'Teoria przerywanej równowagi', *Filozoficzne Aspekty Genezy*, 6/7.
- Naczyk, M. (2021). 'Taking Back Control: Comprador Bankers and Managerial Developmentalism in Poland', *Review of International Political Economy*, June.
- Nölke, A., Vliegthart, A. (2009). 'Enlarging the Varieties of Capitalism: The Emergence of Dependent Market Economies in East Central Europe', *World Politics*, 61(4).
- North, D.C., Thomas, R.P. (1971). 'The Rise and Fall of the Manorial System: A Theoretical Model', *The Journal of Economic History*, 31(4).
- Nowak, S. (1979). 'Systemy wartości społeczeństwa polskiego', *Studia Socjologiczne*, 4(75).
- Ost, D. (2010). 'Illusory Corporatism in Eastern Europe. Neoliberal Tripartism and Post-communist Class Identities', *Warsaw Forum of Economic Sociology*, 1(2).
- Parsons, T. (1972). *Szkice z teorii socjologicznej*, Warszawa: PWN.
- Pejovich, S. (1995). *Economic Analysis of Institutions and Systems*, Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- Petrescu, D. (2014). 'Path Dependence and the Inception of the Polish "Negotiated Revolution" of 1989', *Analele Universității Din București, Științe Politice*, XVI (2).
- Pera, B. (2007). 'Korporacje transnarodowe w Polsce u progu XXI wieku', *Zeszyty Naukowe*, 751.

- Popic, T. (2018). 'The Role of Ideas in Welfare Reforms in Central-Eastern Europe', *Working Paper-LPF*, 4.
- Poznański, K. (2000). *Wielki przekręt: klęska polskich reform*, Warszawa: TWL.
- Pontusson, J., Baccaro, L. (2020). *Comparative Political Economy and Varieties of Macroeconomics*, <https://doi.org/10.1093/acrefore/9780190228637.013.161>.
- Prychitko, D. (1993). 'After Davidson Who Needs the Austrians? Reply to Davidson', *Critical Review*, 7 (2–3).
- Putnam, D. (2000). *Bowling Alone. Collapse and Revival of American Community*, New York: Simon&Schuster.
- Rapacki, R. (2018). 'Czwarta rewolucja przemysłowa a kierunki ewolucji kapitalizmu patchworkowego w Polsce', w: *Świat (bez) pracy. Od fordyzmu do czwartej rewolucji przemysłowej. Księga pamiątkowa wydana z okazji 70. urodzin prof. Juliusza Gardawskiego*, J. Czarzasty, Cz. Kliszko (red.), Warszawa: Oficyna Wydawnicza SGH.
- Rapacki, R. (ed.) (2019). *Diversity of Patchwork Capitalism in Central and Eastern Europe*, London and New York: Routledge.
- Rapacki, R. (red.) (2019a). *Kapitalizm patchworkowy w Polsce i w krajach Europy Środkowo-Wschodniej*, Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne.
- Rapacki, R., Gardawski, J. (2019). 'Istota i najważniejsze cechy kapitalizmu patchworkowego w Polsce i krajach EŚW', *Kapitalizm patchworkowy w Polsce i w krajach Europy Środkowo-Wschodniej*, R. Rapacki (red.), Warszawa: Polskie Wydawnictwo Ekonomiczne.
- Schaff, A. (1955). *Obiektywny charakter praw historii*, Warszawa: PWN.
- Skąpska, G. (2009). 'Komunikacja o prawie a świadomość i kultura prawna – krótki komentarz socjologa', w: *Sprostać zmianom. Szkice o powinnościach współczesnej socjologii*, K. Slany, Z. Seręga (red.), Kraków: Nomos.
- Skąpska, G. (2016). 'Rządy prawa a gospodarka: uwagi socjologa prawa', *Przegląd Socjologiczny*, LXV/3.
- Sroka, J. (2007). 'Stosunki przemysłowe i dialog społeczny w warunkach globalizacji i europeizacji', w: *Model społeczny zintegrowanej Europy. Nowe wyzwania i perspektywy*, J. Zarzeczny (red.), Wrocław: Wydawnictwo Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Sroka, J. (2022). 'Tonality and Atonality: A Systemic Aspect of Patchwork Capitalism', *Warsaw Forum of Economic Sociology*, 1(25).
- Staniszki, J. (1991). 'Political Capitalism in Poland', *East European Politics and Societies*, 5(1).
- Staniek, Z., Kubiński, M. (2024). 'Institutional Systems and Geopolitics', *European Research Studies Journal*, 27 (S3).
- Strange, S. (1997). 'The Future of Global Capitalism; Or will Divergence Persist Forever', w: *Political Economy of Modern Capitalism: Mapping Convergence and Diversity*, W. Crouch, W. Streeck (eds.), London: Sage.
- Sulejewicz, A. (2019). *Różnorodność kapitalizmu: krytyka i propozycja badań. Ekonomia Polityczna Bruno Amable'a* (część I), maszynopis, Warszawa: Oficyna Wydawnicza SGH, Kolegium Gospodarki Światowej.
- Szawiel, T. (1982). 'Struktura społeczna i postawy a grupy etosowe (O możliwościach ewolucji społecznej)', *Studia Socjologiczne*, 1–2.

- Szelenyi, I. (2015). 'Capitalisms after Communism', *New Left Review*, 96 (XI/XII).
- Szymański, W. (2004). *Interesy i sprzeczności globalizacji. Wprowadzenie do ekonomii ery globalizacji*, Warszawa: Diffin.
- Tittenbrun, J. (2007). *Z deszczu pod rynną. Meandry polskiej prywatyzacji* (4 tomy), Poznań: Zysk i S-ka.
- Turner, J.H. (1985). *Struktura teorii socjologicznej*, Warszawa: PWN.
- Understanding a State's Model of Capitalism: Key Points Regarding the Varieties of Capitalism (VOC) Approach and Other Models of Capitalism to Understanding Capitalism and Its Types* (2010). <https://www.culturaldiplomacy.org/academy/content/pdf/participant-papers/2010www/>.
- 'Varieties of Capitalism« Roundtable' (2010). *The Business History Review*, 84(04).
- Wasilewski, J. (2004). 'Elistyczne wyjaśnienie wschodnioeuropejskich demokracji', w: *Populizm i demokracja*, R. Markowski (red.), Warszawa: ISP PAN.
- Weber, M. (2011/1904). '„Obiektywność” poznania społeczno-naukowego i społeczno-politycznego', w: *Racjonalność, władza, odczarowanie*, Poznań: Wydawnictwo Poznańskie.
- Weber, M. (2002). *Gospodarka i społeczeństwo. Zarys socjologii rozumiejącej*, Warszawa: PWN.
- Whitley, R. (1999). *Divergent capitalisms – the social structuring and change of business systems*, New York: Oxford University Press.
- Whitley, R. (2008). 'The Institutional Construction of Firms'. *Manchester Business School Working Paper*, 555.
- Wolf, M. (2025). *Kryzys demokratycznego kapitalizmu*, Warszawa: Biblioteka Kultury Liberalnej.
- Woolcock, M., (2001). 'The Place of Social Capital in Understanding Social and Economic Outcome', *Isuma. Canadian Journal of Policy Research*, 2:1.